

М. МОТУЗКА

До питання про „правомірність“ антантівської інтервенції 1918—20 р.р. з погляду буржуазного міжнародного права та її соціальну природу

„Не дуже розумна була-б та революційна партія, що не змогла-б виправдати кожне повстання принаймні такими гарними юридичними мотивами як Бісмарк — війну 1866 року“.

(Маркс, т. III, стор. 346).

Вийшовши наша радянська державність із суцільної смуги вогню та війн на просторій шлях мирного будівництва, поволі забуває минулі тяжкі дні. Та, на жаль, де далі розсувається ізоляційне кільце, яке відокремлює нас від іншого світу, то все більше й більше доводиться звертатися до минулої епохи боротьби за своє існування. Спочатку на Генуйській конференції, а потім на Гаазькій, нашим Радянським Республікам настирливо нагадували про те, як Російська революція розривала старі, царські, шахрайські умови, заодне подаючи рахунок на всі збитки, що їх мали закордонні капіталісти й банківські спекулянти в наслідок націоналізації їхніх підприємств та експропріації цінностей по банках. Складений експертами відповідний меморандум лише документально стверджував, куди сягають апетити притиснутих революцією капіталістів. Слідом за постановою Канської конференції, що накреслила основні умови до скликання Генуйської конференції, меморандум експертів ставить одверто питання про відтворення в Рад. країні тієї системи законів та судівництва, яка-б гарантувала й охороняла комерційні та інші угоди буржуазних держав. Іншими словами, капіталістичний світ, прагнучи задовольнити свої маєткові претензії, одночасно здійснює руку й на теперішню соціально-політичну систему. Така позиція буржуазно-капіталістичних держав цілком зрозуміла. Вона витікала з визнання, що за збитки несе відповідальність лише одна сторона — радянські республіки, без слів знімаючи, таким чином, усяку відповідальність з другої сторони — (Антанти, країн — інтервентів). Це ставило нашу радянську державність у досить двозначне становище. Як окрема, історично-нова система суспільних стосунків, що в корні неє схожа на всі зразки системи капіталістично-буржуазного світу, Радянська державність уже в силу свого революційно-пролетарського єства не могла визнати за „непохитні“ головні підвалини буржуазного міжнародного права. Але, разом з тим, вона мусить

рахуватися з вимогами ворожого оточення, що мовляв спираються на міжнародно-правні зобов'язання й почуття справедливості. Отже, радянська державність змушена була, щоб довести „несправедливість“, — просто кажучи — грабіжницький характер цих вимог, — заговорити знайомою, загальновизнаною мовою дипломатів та міжнародників - юристів Заходу, — ц. - т. апелювати, як до арбітру в цій справі, до буржуазного міжнародного права. Отже, в своєму меморандумі 20 квітня 1922 року об'єднана делегація Радянських Республік, віддаючи чимало місця визначенню юридичної відповідальності Радянських Республік у всіх своїх вимогах, додає до меморандуму думки в цій справі спеціалістів міжнародного права (Мартенс, Кальво т. ін.), а разом з тим і офіційні повідомлення відповідальних політичних діячів з країн - кредиторів.

А що суперечки про відповідальність держав, які підтримували громадянську війну проти Радянської Росії, ще не зліквідовані історією — і тепер ще точаться балачки про це в Парижі — то справа про відповідальність Антанти за втручання в наші справи й за старі царські зобов'язання, як формальний привід до цієї інтервенції, аж ніяк не втрачає своєї гостроти й актуальності.

Зі свого боку, вважаємо за потрібне нагадати, що, розв'язуючи справу про відповідальність, ми будемо користуватися переважно свідченнями буржуазних юристів - міжнародників. Але це не значить, що ми хочемо втиснути всю нашу революційну історію в рямці пристойного, буржуазно - подібного права. Абсолютно ні! Ми добре знаємо цю формально-юридичну оболонку, цьому фіговому листкові, що заховує під собою справжні „діла“ імперіялістичних держав, щоб хоч на хвилину поняти віри фразам про „правомірність“ чи „неправомірність“ тих або інших політичних актів. Але цим шляхом, нам здається, найяскравіше можна підкреслити всю неспроможність юридичних доказів у виправданні інтервенціоністської політики антантівських країн.

І ще одно застереження. Для правильної постановки питання про істоту й характер антантівської інтервенції в наші справи, доцільно буде подати насамперед загально-методичні зауваження, визначити точку погляду, з якою лише й можна розглядати дану конкретну проблему, інакше кажучи, поставити питання на ноги, буржуазні - бо правознавці ставлять його на голову.

1

Проблема, яку ми збираємося розглядати, досить складна. Складність пояснюється, насамперед, тим, що в догматиці міжнародного права нема єдиної думки про правну присутність інституту інтервенцій. Та чи й існує самий інститут інтервенцій, як такий? Чи питання про інтервенцію підлягає компетенції права? Чи розв'язання його в кожному окремому випадкові не залежить від конкретних умов, вимог політичного моменту? і т. д. і т. н.

Нам відома з літератури низка імен спеціалістів, для яких сумнівне само існування і саме — як принцип, науки про втручання.

Шатобріян, колишній міністр закордонних справ у Франції епохи легітимізму; висловився в палаті одного разу так: „Питання про втручання, що обговорюється тепер із таким запалом... само в собі немає значіння. В політиці певних принципів немає: держава втручається або не втручається в чужі справи залежно від своїх потреб“. Цієї-ж думки додержується американський автор Вітон, німецький — Хагерн.

Не розв'язуючи наперед справи про характер та конкретний зміст інтервенції в ту чи іншу історичну епоху, ми, проте, можемо загалом погодитися з Шатобріяновим міркуванням про джерело, відкіль має початок інтервенція („держава втручається або не втручається в чужі справи залежно від своїх потреб“). Для нас буде цілком своєчасно зазначити, що таке розуміння інтервенційної проблеми було за провідне для політики й дипломатики в найрізноманітніших історичних умовах.

Наведені думки державних діячів та міжнародників — правознавців епохи легітимізму й наступного за ним періоду не дають можливості викрити посутність інституту інтервенції¹⁾. Не поділяючи юридичного фетишизму, ми — оскільки наше завдання є виявити „юридичний“ зміст інституту — на жаль, змушені констатувати неможливість точного розмежування царини „права“ від „політики“ (політики, як її розуміють догматики міжнародного права) у вищезгаданім трактуванні справи про втручання. Але у зовнішньо-незграбній формі (Шатобріян) тут висловлено по суті вірну думку. Ті, що „заперечують“ інтервенцію, як принцип, мовою своєї епохи, без жодних юридичних прикрас висловили думку загалом правдиву й для нашого часу! Інтервенція є не що інше, як одна з форм боротьби пануючих соціальних груп за свої інтереси, але на ширшій (світової, зовнішньої) арені.

Не полегшувало розуміння даної проблеми для догматики міжнародного права й те поплутання в поняттях (принаймні, не досить чітке розмежування) інтервенції, війни, посередництва і т. и., що поділяється багатьма юристами-міжнародниками. Характерно, що навіть учені, які намагаються юридично розмежувати, такі поняття, як інтервенція, війна й посередництво, на ділі фактом такого розмежування лише сприяють подальшій плутанині. Головна ознака цього розмежування в поняттях війни та інтервенції, приміром, за поглядами таких учених, як Блунчлі, Бернер, Камаровський є підстава, привід, що викликають собою ту чи іншу дію. Правомірність війни, з погляду сучасного (буржуазного) права, для держави обумовлюється неодмінністю обстоювати своє право, а не інтерес, коли якась інша держава його порушить. А втручання, виникає, мовляв, не у випадковій правопорушенні (тоді виникає законний привід до війни), а коли є бажання поширити свої інтереси, збільшити свій політичний вплив та з инш. міркувань. (В дужках скажемо, що навіть таке пояснення корнів інтервенції далеко від загального тлумачення всіх актів та інститутів почуттям справедливості і т. и.).

¹⁾ Некладаючи в термін „інтервенція“ юридичного змісту, ми, проте, через необхідність мусимо користуватися ним, як суто умовним поняттям.

Таке розмежування цілком безпідставне. Припускають за справжній факт, ніби-то війна завжди виникає там, де топчеться чиясь свяшене, непорушне право. Війни виникають і точиться їх, мовляв, іменем вищого почуття, зневаженої справедливості. Хижацькі інтереси, гонитва за все новими й новими ділянками економічного й політичного панування (захоплення ринків, грабування колоній і т. и.) — цей єдиний матеріальний субстрат всіх війн, що будь коли виникали в історії людського суспільства, — все це стосувалось, на думку буржуазних теоретиків міжнародного права, лише до поняття інтервенції, не зачіпаючи абсолютно війни — акта, повитого серпанком безкорисливості й високої місії (звільнити одновірців з-під гніту поган, боротьба за цивілізацію і т. и.). Право, порушення якого дає законний привід до війни, в такому тлумаченні абсолютно губить жодний матеріальний зміст. А ми звикли думати, що право має своїм завданням обстоювати інтереси й обслуговувати їх.

По-за принципово-юридичною безпідставністю такого різкого розмежування понять, слід підкреслити одну характерну особливість, яку дає нам життя, і що в значній мірі зменшує вартість такого quasi-юридичного розмежування. У дійсному житті часто втручання переходило в війну і навпаки — війна в інтервенцію. Приміром, коли якась країна, проводячи інтервенцію, зустрічає збройний опір, — ця інтервенція повертається на звичайну війну (інтервенція європейських держав під командуванням Вальдерзее підчас боксерського руху в Китаї 1900 р.). А як, почавши війну, не зустрічають одсічі, то війна перероджується на типову інтервенцію (участь Румунії в 2-й Балканській війні 1913 р., коли Болгарія не чинила опору). Досить важко було-б визначити, де кінчається інтервенція — як її розуміє буржуазно-міжнародне право — й починається війна в останній інтервенції капіталістичних держав у наші справи (1918—20 р.р.).

Ще один приклад quasi-юридичного розмежування понять, щоб показати оскільки невірна й даремна юридично-догматична постанова питання про втручання. Ми маємо на увазі спроби відмежувати авторитарне втручання від звичайних „дружніх вказівок“, „порад“ і т. и. Доктрина буржуазного міжнародного права ласкаво дозволяє всі такі „вказівки“ та „поради“, протиставляючи їх авторитарним втручанням — що мають в собі елемент примусу. Проте, історія розповідає нам такі факти, як втручання Франції, Росії та Німеччини в Японські взаємини 1895 року, приbrane в форму „дружньої поради“, в наслідок чого Японія примушена була зректися своїх досягнень у війні з Китаєм. А як-би Японія не послухалась, так ця „дружня порада“ обернулась-би на звичайне втручання, а можливо й на війну. Бо коли міжнародне право дозволяє „дружні поради“, то логічно міркуючи, дозволяється вживати заходів, що гарантували-б виконання цих „дружніх рад“, цеб-то не забороняється право на війну, як „порада“ не приймають. І тут, спостерігаючи, як поняття війни цілком покриває собою поняття інтервенції, ми мусимо прийти до того-ж несприятливого для юристів-догматиків висновку.

Після всього сказаного, нам буде цілком зрозуміло твердження американського міжнародника Лавренса, що так висловлюється з приводу розгляданої проблеми: „У всьому міжнародному праві

небагато знайдеться таких важких і недостатно розв'язаних справ, як ті, що стосуються до проблеми легальності інтервенції“...

Проблема ще важча для спокійної юридичної аналізи, бо під зовнішньою „юридичною“ оболонкою теорії втручання вирує, кипить море соціальних та політичних пристрастей, ворожих інтересів. Тут, як проте й кожній іншій ділянці буржуазного міжнародного права, надто виступає роля „політики“. Або краще, саме тут вона й виступає як найвиразніше й яскравіше. Бо втручання, його матеріальний зміст — це аргумент сили, а не права — найсолідніший, з поміж досі відомих в історії розвитку суспільних відносин. Коли вірно, що сила, як каже Маркс, відіграє ролю баби-повитухи при народженні нових суспільних форм, то не менше вірно й те, що інтервенція має, принаймні в попередній історії, зовсім інше завдання. Взята за „юридичний“ принцип класами, що вже історично скінчили своє життя, вона зробилася зручне знаряддя, щоб знищувати паростки нових суспільних форм. Реакційні суспільно-політичні системи на минулому історичному шляхові завжди довше жили, через інтервенцію, як принцип політичної дії. І в цьому її глибока реакційна роля¹⁾.

Ми маємо багатющий матеріал з історії інтервенції, що в достатній мірі дає нам уявлення про присутність, соціальний зміст та корні інтервенції.

Розгляньмо принцип легітимізму, що зробив свою епоху в історії міжнародних стосунків. Це був період, коли в Європі, яка доживала свої останні феодальні дні, почався зріст революційно-буржуазних рухів, по-перше, і кристалізування національно-капіталістичних державних організмів, по-друге. Старому монархічно-абсолютистському ладові доводилось займати оборончу позицію, „охороняти себе від революційних заворушень“. І цілою низкою конгресів (в Ахені—1818 р., Троппау—1820 р., Лайбасі—1821 р. та Вероні—1822 р.) виробляються підвалини організації „Священного Союзу“ („Пентархії“). Ця найреакційніша міждержавна установа великих держав утворювала нове „публічне право“, що визнавало за абсолютно-непохитну та єдино-законну форму державного ладу — монархію. Керівна колегія 5-ти великих держав у особі Меттерніха (обізн. нота 12 травня 1821 р.) формулювала свої погляди в таких словах: „Корисні або неодмінні зміни в законодавстві та в керуванні державою повинні виходити лише з доброї волі й обміркованої, розумної ініціативи тих, на кого бог поклав відповідальність за їх владу... Проїняті свідомістю цієї одвічної істини, царі без вагання... оголосили, що поважаючи права й незалежність кожної законної влади, вони вважають за юридично-нікчемну й противну принципам, на яких базується європейське публічне право, будь-яку реформу, що переводиться революційно, за допомогою одвертої сили“. Не будемо обмірковувати, як дивно звучить посилення на юридичну, мовляв, нікчемність тих чи інших революційних переворотів в устах 5-ти найсильніших світових держав, які, власне кажучи, тримають в своїх руках долю на інших членів міжнародного єднання, що суперечить будь-якому

¹⁾ Ми не кажемо тут про соціальну ролю втручання з метою революції, що безсумнівно має глибоко-прогресивне завдання.

праву. Ми лише зазначаємо, що тогу доглядачів чистоти „міжнародного права“ одягли на себе не юристи й учені, а політики й дипломати — представники пануючих класів. Воно й зрозуміло. Абсолютистсько-феодалні пута проржавіли наскрізь, на зміну феодалному панству неминуче мусить прийти буржуазія. Треба було надати певної „юридичної“ форми своїй політиці в справі боротьби з новими наростками суспільних взаємин. Соціально-політичне життя тієї епохи, само сприяло розвитку легітимізму серед класів, що йшли на зміну. Вибухають національно-визвольні революційні рухи спочатку в Неаполі й П'ємонті (1821 р.) а ще раніш (1820 р.) — революція в Іспанії.

Налякані недалекими соціальними бурями, держави-монархії ще 1815 року з'їхались у Парижі й підписали угоду, найважливіші пункти якої підтримували існування „Священного Союзу“. Центральна думка цієї угоди („Акт Священного Союзу“) полягала в тому, що союзні монархії обіцялися допомагати одна одній „скрізь і при всяких обставинах“. Отже, було встановлено взаємну гарантію необмежених монархів проти будь-яких революційних рухів, де-б вони не виникали (чи в своїй країні чи в чужій). На загальному ґрунті проголошених „Актом Священного Союзу“ принципів, провадилась подальша „праця“ конгресів легітимістського періоду. Приміром, в обіжній депеші трьох союзних держав до їх уповноважених при німецькому та північних дворах 8/хп ми знаходимо ту мету, до якої прагнуть союзні держави. Запевняючи весь світ про відсутність будь-яких завоювничих намірів, а також намагання обмежити незалежність інших держав у їх внутрішньому управлінні, держави заявляють, що вони не робитимуть перешкод до „розумних поліпшень“, як що вони провадяться вільно й у згоді з справжніми інтересами народів. Проте, вони категорично зазначають про своє бажання зберегти й підтримати мир, звільнити Європу від гніту революцій і відвернути або зменшити ті біди, які витікають з порушення всіх підвалин моральності й порядку. Як можна погодити запевнення про відсутність намірів обмежити незалежність народів з такою одвертою заявою про втручання в їхні внутрішні справи, говорити не будемо.

Так утворювалися підвалини нової системи міжнародних правних взаємин. Так складався режим, що виключав з числа суб'єктів міжнародно-правного єднання ті державні організми, що виникли в наслідок великих соціальних рухів. Досить було виникнути державному організмові або урядові під знаком революції, як набирав чинності „Акт Священного Союзу“, що з'обов'язував епілників до епільного втручання з метою „відновлення порядку“. Саме згідно з цими постановами й втручалися держави в справи Неаполя, Іспанії та П'ємонту.

Отже, „Священий Союз“ сам себе обрав на суддю в галузі міждержавних взаємин, самовільно привласнивши собі прерогативи найвищої судової інстанції в житті народів. „Охоронна система“, взявши собі за принцип втручатися в чужі справи з метою придушення революцій, була на деякий час міцна комбінація, клинок, скерований у серце народно-революційних та ліберальних рухів. Сама назва, з якою система легітимізму увійшла в історію („Охоронна“), як най-

рельєфніше викриває присутність інтервенцій, її історичну роль. Класи організовані в державні оліїї стоять за втручання або невтручання, головним чином, залежно від свого історичного віку. Історично-спорохнілі класи при наявності молодих соціальних шарів, що йдуть їм на зміну, („революції“, „перевороти“), змушені користуватися збройною інтервенцією, як найкращим засобом врятуватися від загибелі. Молоді класи, що не вичерпали своєї історично-прогресивної ролі, виступають, як прибічники політики невтручання. І цілком зрозуміло, чому саме інтервенція, як певний юридичний догмат, набирає подвійно реакційної ролі, ролі вставленої в колесо історії палки.

Політика інтервенції повинна була, проте, дістати пристойну, „юридичну“ санкцію. Метерніх — політик, Метерніх — приводець і один з найталановитіших виразників „Охоронної системи“ — мусив знайти собі професора права, що зумів-би огорнути абсолютистський кістяк соціально-політичної системи, яка вже відживає в пристойний „юридичний“ одяг; за такого і був Кампту. В своїй монографії, присвяченій питанню про законність втручання Європейських держав у внутрішні справи своїх сусідів, Кампту за головну тезу висуває гадку, що справа державної конституції належить компетенції не самого тільки державного права. Конституції можуть стати в колізію зі внутрішньо-державним ладом інших держав. В цьому розумінні, питання про конституцію виходить далеко за межі державного організму окремої країни. Інакше кажучи, воно може порушити „політичну рівновагу“ в міжнародній спільці. Таке надзвичайно-широко поставлене питання про внутрішньо-державні конституції дає право Камптуеві зробити дальший, логічно-зрозумілий крок: втручання в внутрішні справи держав стає принципом поведінки, адже - ж бо кожна держава має свою конституцію.

Таким чином, розгортається широкий, неосяжний простір для політики, для дипломатії, для гри інтересів чого так уникають буржуазні юристи, пояснюючи пружини міжнародного правового єднання, але не для права (як його розуміють представники буржуазної науки).

Епоха імперіалізму та пролетарських революцій становить собою в історії міжнародних зносин такий момент, коли підвалини єднання — при формально-проголошуваних основах рівності та взаємності сторін — перетворюється на принцип інтервенції, насильства. Метерніх не утрудняв себе надто хитрими „юридичними“ мудруваннями, щоб надати правової санкції засобом придушити революції і просто проголошував усі революції незаконними. Але в нашу епоху, коли робітничий клас являє собою, хоче чи не хоче того буржуазія, грізну силу, яку при всьому бажанні не скинеш з історичної рахівниці, — такого одвертого проголошення боротьби з численними пролетарськими революціями вже ми не зустрічаємо. В сучасній буржуазній науці міжнародного права панує фраза про невтручання, але тільки фраза.

Відповідно цьому змінюються й межі „охорони“: в епоху легітимізму оголошувався за незаконний, противний тодішньому порядкові, кожен хоч трохи ліберальний рух, а мета була — зберегти нічим необмежені абсолютні монархії; за нашої епохи увагу зосереджено не на формальному складові уряду (він здебільшого конструється

тепер при неодмінній участі соціалістів правого толку, а щоб зберегти недоторканість самих підвалин буржуазно-капіталістичного панування. А охоронний характер інтервенцій нашої епохи теж не підлягає сумніву. Він виступає не менш яскраво, як і в Акті Священного Союзу¹⁾. Ліга Націй утворена з метою „виконувати постанови міжнародного права“ та „забезпечити панування справедливості“ в пункті 11-му свого статуту недвозначно заявляє про таку охорончу, контр-революційну мету: „Оголошується, що кожна війна або загроза війни, незалежно від того, чи вона безпосередньо скерована проти якогось члена Ліги чи ні, — вона торкається інтересів ліги в цілому, і що остання мусить вжити справжніх заходів для охорони загального миру“ (курсив наш. М. М.). Так само, вона мусить звертати увагу на „кожну шкідливу обставину, що загрожує надалі порушити мир або добру згоду між націями, від яких залежить мир“. А в ст. 16-й буржуазно-капіталістичний світ починає згадувати про ті конкретні заходи („справжні заходи“), що повинні гарантувати капіталістичну систему від небажаних революційних казусів. Ці заходи полягають от у чому: розрив будь-яких торговельних та фінансових взаємин з боку членів Ліги Націй з „порушником умови“, спільний виступ всіх членів Ліги на пайкових умовах своїми збройними (морськими, сухопутними, повітряними) силами проти „порушника“.

— „Вони (члени Ліги. М. М.) взаємно підтримуватимуть одне одного в боротьбі проти заходів, що їх уживатиме порушник проти когось з них. Вони вживатимуть неодмінних заходів, щоб полегшити прохід через їхню територію військових сил кожного члена Ліги, який братиме участь у загальному виступі організованому з метою примусити поважати встановлені Лігою зобов'язання“ (курсив наш. М. М.). Підкреслена частина статті 16-ї умови про організацію Ліги дає найкраще пояснення до Антантівських інтервенцій у наші справи. Польща, Південна частина Союзу (Україна) за часів Денікинщини та Врангелівщини, далі Сибір за часів Колчаківщини були фактично той засіб, що полегшував боротьбу проти „порушників“ (Радянського Союзу), про що так недвозначно говорить стаття 16-а.

За чудовий доказ цьому служить офіційна заява найголовніших членів Ліги Націй про спільний виступ проти Радянських Республік, як що остання не припинить свого наступу на Варшаву і не почне мирних переговорів з Польщею, (починають функціонувати взаємно-зобов'язальні статті умови про організацію Ліги Націй)²⁾.

¹⁾ Ми не хочемо, проте, ігнорувати тієї обставини, що головна підвалина організ. Л. Н. це — загальне побоювання реваншу з боку Німеччини, яким були охоплені головні фундатори Ліги, бажання стабілізувати післявійськовий капіталізм та инш.

²⁾ Нота Англії 11/чн 1920 року, що містить в собі загрозу виступу Ліги Націй на випадок невідписання миру з Польщею, а 17/чн того-ж року Англійська флота демонструє в Балтійських водах всю серйозність своєї заяви. Повторна нота Англії 17/чн 20 р. витримана в тому-ж дусі, як і нота 20/чн та 3/чн того-ж року. Така-ж заява Ллойд-Джоржа Каменеву (представникові нашої делегації в Лондоні), що як наступ на Польщу не буде припинено, і не почнуться мирні переговори, — союзна флота буде змушена розпочати операції проти рад. республік.

Але вже просто пікантне є в устах фундаторів Ліги Націй, яка збирається гостро виконувати постанови міжнародного права, що обумовлюють розвиток співробітництва націй, таке зауваження: „все сказане в статті 16-й безумовно обов'язкове для всіх держав... незалежно від того чи вони члени Ліги чи—ні (курсив наш. М. М.).

Буржуазне міжнародне право вважає, що юридична зобов'язаність суб'єктів міжнародноправних взаємин настає лише в силу умов, конвенцій то-що. Це можливе лише на підставі рівної участі сторін, а не в наслідок безпорадного становища перед озброєним до зубів, організованим (в Лігу Націй) ворогом, що зброєю диктує свою волю останнім суб'єктам міжнародноправних взаємин і нічим не зв'язує своєї волі.

Для нас, вільних від гріха юридичного фетишизму, все це ясно й без слів. Але ми вважаємо за потрібне спинитися на ньому, щоб підкреслити те спільне, що зв'язує Священий Союз епохи легітимізму з Лігою Націй епохи пролетарських революцій. Актом Священного Союзу абсолютно-феодальні монархії оголошували себе за найвище судище у міжнародних взаєминах, перекроюючи невгодні їм конституції інших держав у своїх інтересах, і в цьому розумінні утворювали нове „публічне право“. Так само умовою Ліги Націй капіталістичний світ, знищивши територіально-державні кордони, стає чимсь на зразок найвищого арбітражного суду, що його постановлено над усім світом. Вона утворює власне публічне право, як у свій час його утворював Священий Союз.

Священий Союз 100 років тому намагався врятувати від загибелі вже засуджений до смерті соціально-політичний лад, утворивши так звану „охорончу систему“. Ця охоронча система відходить на задній план за епохи зросту національно-капіталістичних організмів, але, *mutatis mutandis*, відроджується в епоху загнивання капіталізму в формі Ліги Націй. Це — безсумнівно спільна ознака цих двох типів організації міждержавних об'єднань. Розрізняються вони епохами, історичною ролю клас в ці епохи: Священий Союз мав своїм завданням охороняти напівмертвий феодально-абсолютний лад від революційної буржуазії. Ліга Націй історично виникає на тім ступні капіталістичного розвитку, коли в браму капіталістичних твердинь починають стукати пролетарські революції. Ліга Націй — „охорончик“, жандар капіталістичної системи, і щоб виповнити свою „історичну місію“ вона не потребує в точному юридичному розмежуванні війни, інтервенції й т. и. Редакцію 10-ої статті умови Ліги Націй витримано саме в такому дусі. Вона туманна й припускає широкі тлумачення, широкі остільки, як це вигідно законодавцям Ліги. „У випадкові нападів, загроз або небезпеки нападів — читаємо в 10 статті — Рада визначає засоби (які не зазначено. М. М.) потрібні для виповнення цього зобов'язання“. Для неї важно одне — задушити революцію, бо остання скрізь і завжди має неприємну властивість — поширюватися. Щоб надіти маску правомірності на ті чи інші акти скеровані на задушення революцій, оповити їх серпанком боротьби за справедливість, за цивілізацію та інше, чим задурюють народи, — для цього знайдуться свої „свійські“ юристи.

Отже, потрібність в такій ніби-то юридичній аналізі еств. інтервенції для правильного розуміння проблеми досить сумнівна. Ця аналіза полягає в пильному відмежуванні інтервенції від інших близьких до неї понять, а також — в тенденції виволочки її з історичної арени, щоб після подати її, як живий образ справедливості, цієї, мовляв, одвічної ідеї, що заложена в самій природі цивілізованих країн — інтервентів. Проте, буржуазні історики мають рацію, називаючи „ідею справедливості“ „вічною“ й „абсолютною“, бо вона завжди, незмінно у всі історичні часи грала роль покривала для одверто-грабіжницької політики пануючих клас. Через кримжацькі походи до рицарських війн, від цих останніх до імперіялістичних війн ця „ідея справедливості“ мала одно завдання: задурювати голови багато мільйонним поневоленим масам. А за справжній ключ до розуміння правових інститутів може бути лише економічна та соціальна структура епохи й лише вона одна. Ігнорування цього стало згубне для науки буржуазного права. Їй не судилося збагнути скороминучого, мінливого характеру даного інституту, його історичної зумовленості. Приступаючи до аналізу інтервенційної проблеми не з того боку, буржуазне міжнародне право взялося за дуже поважну, але практично малокоорисну роботу — розмежувати „юридично“ інтервенцію від близьких до неї понять. Але буржуазні вчені не зважили, що життя не проводить такої диференціації, ігноруючи той факт, що „юридичні поняття“, як каже С. Жеваго, мусять бути не безпідставна вигадка дослідника, а наукова абстракція від даних конкретної дійсності. „Юридичні норми“ позитивного права так само мусять бути придатні для регулювання взаємин дійсного життя, а не являти собою результат безпідставної вигадливості й безцільної гри фантазії в законодавця...

Піди иншим шляхом — наука міжнародного буржуазного права неодмінно виявила-б, що інтервенція не що инше, як модифіковане, відповідно до міжнародніх взаємин, знаряддя класової боротьби на ширшій (зовнішній) арені.

II

В своєму розвитку інтервенційна політика Антанти пройшла певний шлях. В наше завдання не входить дати історичний нарис Антантівської інтервенції; ми лише відзначимо якусь кривулястість в її розвитку. За вихідний пункт її була „дружня допомога“ „країні-спільниці“. Спочатку мова йшла тільки про охорону військових та союзницьких запасів, що були в Росії, про неодмінність паралізувати Німецьку загрозу на Мурмані, запобігти збиранню в Сибіру озброєних з ніг до голови військових-бранців німців та австрійців, допомогти чехо-словакам дістатися Владивостоку, щоб відтіля переїхати до-дому, і т. и. і т. и.

Минув, проте, якийсь час і від всіх цих офіційних заяв про „дружні“ мотиви не лишилося нічого, що бодай до певної міри виправдувало ту політику інтервенції, яка принесла нашій країні стільки лиха й руїни. Міцний німецький мілітаризм скоро потерпів поразку, скупчення озброєних військових-бранців німців та австрійців, навіть

за свідоцтвом кореспондентів з країн-інтервентів, була злісна провокація імперіялістичних бірж: чехо-словаки давно вже повернули свій маршрут з Владивостока на Волгу та Москву, одержавши ці цінні для нас признання від Антанти, що чехо-словацькі частини — то один із загонів союзницької армії¹⁾. Одне по одному падали покривала, що ховали справжні наміри Антанти. За шумгаласом різноманітних декларацій та запевнень про відсутність будь-яких ворожих до Рад намірів²⁾ виявлялося день-у-день справжнє обличчя „союзницької допомоги“. Користуючися зі свого становища, дипломатичні представники Антанти за вказівками своїх урядів організують змови проти встановленого й зафіксованого конституцією правопорядку. Ярославське повстання, роля Локкарта й Нуланса в організації контр-революційних сил в країні, розстріл союзницькими десантами радянських робітників при Мурманських операціях, недвозначна підтримка ворогів радянської влади — чехо-словаків, а також матеріальна й військова підтримка контр-революційних урядів, що виникали на терені радянських республік (Колчак, Денікин та инш.), безпосередня організація силами інтервентів контр-революційних урядів (північний та північно-західний уряд) і багато иншого — всі ці факти переконують найлояльніших до Антанти, що справжній мотив втручання — було повалення радянської влади, використовуючи контр-революційні сили, які були в радянських країнах (білогвардійські організації, чехо-словаки). Що ці наміри були далеко не такі дружні — в цьому нас переконує, по-за самою історією інтервенції, офіційний протест т. Чичерина 28/VI-1918 р., висловлений з приводу операцій англійських військ на Мурманському узбережжі. Здається, ніби-то ніякого запрошення втручатися в наші справи з боку єдиного, законного й фактично стоявшого тоді біля державної влади уряду до союзників не було. Що-ж спонукало Антанту до повалення радянської системи? Мотиви до інтервенції можна поділити на 3 групи: 1) більшовики порушили військову умову (зокрема, серпневу 1914 р. угоду між союзниками), сепаратно вийшли з війни, заподіявши тим самим непоправний удар союзницькій справі, дезорганізували російську армію й тим самим позбавили її можливості допомогти союзникам; 2) більшовизм не визнав умов, складених „російським народом“, зобов'язання, що лежать на ньому (сюди належать: збитки від експропріації банків та акціонерних компаній, націоналізації промисловости, від невизнання боргів та зобов'язань, складених царським урядом і т. и.), та 3) більшовицький уряд — „купка узурпаторів“, а то й просто — „німецьких шпійонів“, які виступають ім'ям народу й сіють хаос та анархію. Інтереси російського народу вимагають інтервенції.

Отже, без слів зрозуміло, що єдиний можливий програм поведінки з такими злочинцями, порушниками „всього святого“ в міжнародніх зносинах, може бути — впровадження „порядку“, боротьба з „анархією“ та „смутою“, заспокоєння країни, або простіше — задушення революції, реставрація старої соціально політичної системи.

1) Див. протоколи Вашингтонської конференції.

2) Офіційна заява Вашингтонського уряду 3 серпня 1918 року. Заява японського уряду 2 серпня 1918 року.

Така справжня причина Антантовської інтервенції. Так — свідчить француз Руж'є — було й на всьому історичному шляху. „Повстання, державні перевороти, громадянські війни — були причина або привід майже всіх зареєстрованих історією втручань“.

Не зупиняючись тут на силі правової аргументації інтервентів на захист своїх вчинків, ми спробуємо послатися на свідчення визнаних в літературі авторитетів буржуазно-міжнародного права. Чи не суперечить політика втручання доктрині буржуазного права, що бере за головні засади у взаєминах між державами принцип незалежності й рівності держав? Чи не буде в цьому розумінні втручання якоїсь держави в справи іншої — з будь-яких причин акт проти-правний? Бінбон відповідає на це запитання позитивно. Політика інтервенції, на його думку, сама в собі й загалом злочинна, злочинна тому, що заперечує обидва ці принципи, а значить, і відкидає саму ідею права міжнародного життя. Бо з того часу, як Боден уперше показав на незалежність, зверхність („суверенність“) державної влади, поняття про суверенітет в буржуазній науці державного права набирає великого значіння, пояснюючи характер взаємин між окремими, незалежними державами. В такому самому дусі висловлюється на це питання й Ваттель. Якщо суверенітет, на думку буржуазної науки державного права (Г. Єллінек), є така властивість держави, коли воно зв'язане лише своєю волею, то — зрозуміло, що інтервенція, найбрутальніше порушуючи суверенітет, як незайманий юридичний принцип у взаєминах держав між собою, тим самим є акт протиправний, вияв сваволі¹⁾.

Ніяк не зменшується неправомірність інтервенції, коли суверенітет порушується частково (одірвана частина території, утворені окремі уряди й т. и.), хоч центральна влада лишається непорушна. Факт безумовного порушення суверенітету буде і в цьому випадкові, бо головна ознака й властивість суверенітету, це його неподільність (Єллінек). Не може бути й мови про якийсь частковий, половинний суверенітет. Отже, інтервенція, що має за свій наслідок розподіл суверенних прав, є акт абсолютно неправомірний, який цілком розриває правовий зв'язок у міждержавних взаєминах.

Чи мала-б інтервенція законність в тому випадкові, коли режим втручання вживається проти країни, де відбулася революція? Безумовно — ні. Право перекроювати конституцію — то внутрішня справа кожної держави. „Революція — каже Камарівський — є завжди внутрішній процес в житті держави, і коли інші держави придушують його силою, так вони очевидно порушують принципи не самого лише права, а й розсудливої політики. В основному того-ж самого погляду додержується й Бінбон. Торкаючись втручання в справи революційного Неаполя з боку Священного Союзу й засуджуючи його, він висловлює думку, що інтервенцію не можна виправдати ні з погляду юридичного, ні з політичного. З юридичного погляду тому, що вона порушує незаймане право держави на незалежність у взаєминах

¹⁾ Ту-ж думку висловлює нім. К. Strupp в своїй книзі „Grundzüge des positiven Völkerrechts“ (1922). На думку його, акт інтервенції завжди є актом протиправним („völkerrechtswidrig“) — S. 61. Цікаво також, що, на думку Ullmann'a („Völkerrecht“ — 1908) при непроханій інтервенції „не може бути й мови про право“ (S. 459).

з іншими державами, — ніхто не дав права державі інтервентіві „чинити суд“ над політичним життям іншого; з політичного погляду — тому, що примусове придушення рев. рухів, що мають під собою певний ґрунт, не зміцнює соціально-політичну систему держави — інтервента, а тільки знесилює її, до того, факт збройного втручання викликає в революційних шарах новий прилив сили, готовність до організації й одсічі, ц. - т. не заспокоює, а тільки поглиблює революційну кризу, революційне заворушення.

Саме так висловлюється в цій справі про політичну недоцільність втручання з метою придушити народньо-революційні рухи такий авторитет у царині міжнародного буржуазного права, як Блунчлі. В своїй книзі: „Міжнародне право, викладене в формі кодексу“, зупиняючись на всій безпідставності інтервенцій епохи легітимізму, він каже: „ці втручання могли хіба тимчасово затримати свободу народів у виборі для себе тієї чи іншої форми державного ладу, але позбавити їх цієї свободи назавжди — вони не в силі. Природний розвиток до певної міри затримувався, але як тільки зменшувалося штучне пригнічення, він скрізь завжди вступав у свої права...“ На доказ цієї думки можна було-б навести ще міркування Бернера, Генріха Роттека та инш., що рішуче заперечували доцільність втручання з метою придушити революції й підкреслювали практичну безпідставність таких інтервенцій. На їхню думку, що спирається на історичний досвід, інтервенції досягали завжди цілком протилежних наслідків, порівнюючи з тією ідеєю, в ім'я якої вони ніби-то відбувалися. Замість винищення „анархії“ та встановлення порядку, політика інтервенцій фактично приводила до протилежних результатів. Так було минулого століття, коли інтервенція в Іспанії породила піввікову анархію на Піренейському півострові, що йшла поруч з безнастанними кривавими війнами, запровадила режим диктатури й була невичерпане джерело пронунціяментів, зліквідованих аж великою Іспанською революцією 1868 — 1873 р. р. Так було й із інтервенцією Антанти в наші справи, з цією кривавою епопеєю запровадження „порядку“ та придушення „анархії“ 1918 — 1920 р. р.

„Дух безладдя“ й „бунтарства“, що хвилював — як признаються інтервенти монархії — весь світ ще за часів Неапольської національної революції, в нашій революції виявився ще небезпечнішим для капіталістичної системи й буржуазно-імперіалістичних урядів. Боротьба з режимом диктатури, запровадженої „купкою“ „узурпаторів“ „авантюристів“ чи просто „злочинного елементу“ з метою встановити порядок і вгамувати руїнницьку стихію — під таким прапором відбувалася антантівська інтервенція. Це була стара, відома нам історія: рушивши в похід для втихомирювання анархії, Антанта розкидала по нашій країні все нове й нове насіння смуту й непорядку, зглиблюючи, підтримуючи й загострюючи форми громадянської війни. Борячись ніби-то за знищення „більшовицького терору“, „терору Н. К.“ і т. и., Антанта несла в заспокоювану країну систему терору, безмірних утисків та розправи контр-розвідок, погромної хвилі освагів та инш. організацій.

Підчас боротьби з еспанськими кортесами, на засіданні французької палати депутат Манюель, прикро висловлюючись проти

дальнішої допомоги поваленій еспанській династії, говорив приблизно так: „Тепер громадянська війна нищить Іспанію. Це, звичайно, велике лихо, — але хіба воно не підтримується надією на нашу допомогу? Через 100 років на іншому кінці Європейського суходолу практикується грандіозна збройна інтервенція у внутрішні справи найбільшої в світі революційної країни — і знов ті самі наслідки: знесилення країни, заглиблення громадянської війни — справжня анархія, посилена досвідченою рукою.

Як-би там не було, та ні доводи про те, що революцію запроваджено „незаконними“ шляхами й засобами з порушенням зобов'язань, узятих на себе старим урядом, ні доводи про те, що її утворила проти волі народу купка злочинців і т. и. — все це не може бути достатньою підставою для політики інтервенції, збройного втручання в справи революційної країни.

Буржуазно-капіталістичний світ, що таврує тепер пролетарські революції, як анти-соціальні, протизаконні явища, цим самим переконує нас у правдивості законів Марксової діалектики: ще учора — в епоху боротьби з феодалізмом — буржуазія була революційною класою; вона узаконює революцію (для себе), як найвище право народу, виводить ідею свободи й революції з самої людської природи (природне начало), але сьогодні, витративши історично свою революційну роль, виступає перед лице нової класи, як крайній фланг реакції, відсталости й консерватизму.

„Всім партіям та класам, що прийшли до панування через революцію — писав у свій час Енгельс Бебелеві — властиво вимагати, щоб було визнано новий правовий ґрунт, утворений революцією, та щоб він користувався недоторканістю“.

„Революцію утворено незаконно“... — кажуть, та вони просто не з'ясували собі, що революції завжди відбуваються всупереч встановленим законам, всупереч конституції, яка ще формально існує, але вже історично мертва. Революції несуть в собі власні, своєрідні закони. Коли Велика Французька Революція судила короля Людовика XVI і на засіданні Конвенту слово дали Робесп'єрові, так він сказав: „є ще люди, для яких сумнівно, ... чи можливо чинити з ним (з королем), як з ворогом. Питають: на підставі яких законів його засуджено? Посилаються, захищаючи його на конституцію... але-ж бо конституція забороняла вам те, що ви заподіяли... конституція проти вас, — ну, підіть, припадіть до Людовикових ніг і благайте про милосердя“ (курсив наш. М. М.).

Оскільки „незаконна“ — як бачимо — була революція буржуазії проти феодально-абсолютистського ладу, а проте, як пишається сучасна буржуазно-капіталістична Франція своїми революційними традиціями, вважаючи себе за носію „великих ідей“ великої революції!

Буржуазно-капіталістичний світ забуває, що сучасні імперіалістичні держави не що інше, як наслідок революцій (Франція, Америка, Іспанія та ін.). Сама історія санкціонувала право на революцію, як недоторкане право народів; не було-б революцій, не було-б і тих державно-політичних утворень, що тепер, до речі, керують політикою придушення пролетарських революцій. Право на револю-

цію існувало в боротьбі буржуазії зі старим реакційним ладом феодалізму, але цього права не має нова класа (пролетаріят) в його боротьбі з буржуазією — такий спосіб думання сучасної буржуазії, її науки, її права. „Революція гарна, поки її провадить Бісмарк для Бісмарка з товаришами, — казав Маркс, — але революція злочинна, як вона проти Бісмарка и К. о“ (том III, 349).

Не менш безпідставно — з юридичного й політичного погляду — посилятися, як на привід до втручання, на узурпацію „купкою“, „шатією“ людей прав народу проти волі цього народу. Навіть, припустивши таке твердження, слід сказати, що коли зміна конституції є справа внутрішня, не підлегла компетенції інших держав, то й ніякого правного титулу на втручання вона не дає. Безпідставне воно й з політичного боку. Одно з двох: або революційний уряд є дійсно „нікчемна купка“ людей, яких народ не підтримує, тоді нічого й говорити про інтервенцію — досить стати осторонь і підождати поки ця купка узурпаторів не загине під мечем одуреного народу. Або... або цей революційний уряд дійсно правдиво заступає інтереси великої більшості народу — і тоді ще менше правомірності матиме акт інтервенції.

Інтересна думка Біньона в цій справі. Навіть, припускаючи, що Неаполітанські бунтарі були не більше, як шайка людей, переконання яких не поділялися більшістю народу, він рішуче заперечує, що ця обставина могла вважати за підставу до втручання. Хай буде й так, але всі рухи й реформи — чи не були вони спочатку за справу невеличкої групи осіб, навіть окремих одиниць? Що-б там не було, тільки сам народ має право визначати тактику у відношенні до такого уряду.

І, нарешті, один з найсильніших аргументів на користь інтервенції, перед яким зникають всі інші, — це порушення умов, зобов'язань, підписаних царським урядом від імени російського народу. Доктрина буржуазного міжнародного права одноголосно визнає, що від зміни уряду зобов'язання, складені від імени держави, не гублять своєї юридичної сили. І кожний уряд, який, прийшовши до влади, анулював-би зобов'язання, — цим самим заподіяв-би протизаконний вчинок.

Не розглядаючи тут справи про анулювання старих боргів та претензій інших держав і чужих підданців — виокремлюючи його особно, — ми скористуємося з нагоди підкреслити, що навіть у цьому питанні серед буржуазних правознавців є рішучі прибічники невизнання умов з тих чи інших причин. Приміром — Біньон, що працював над питанням про інтервенцію Австрії в справі революційного Неаполю, і він вважає угоду обов'язковою лише при таких умовах: 1) Якщо є можливість її виконати, і поки ця можливість є. 2) Коли угода не суперечить інтересам держави (народу) й не несе з собою шкідливих для нього наслідків (не порушує найвищих прав держави, не поновлює її і т. и.). 3) Коли воля не має в собі нічого несправедливого й безчесного, ганебного для держави... На підставі цих ознак, вірніше відсутності він їх, висловлюється за невизнання умови 12/VI 1815 р., складеної Австрією та

Неаполітанським королем. Ніякий уряд — монархічний чи республіканський — не вправі складати такі умови, а також і виконувати їх. Це рівнятиметься самозгубству, бо скероване проти існування держави — а такого права не мають ні політичні організми, ні окремі особи.

Цієї гадки — в основі — дотримується й Еллінек, обмірковуючи питання в світлі державного права. Коли неодмінні й нормальні взаємини між обов'язком (метою) держави й відповідним юридичним станом відповідальности порушено — касується й самий обов'язок держави, бо він вже не відповідає „найвищому призначенню“ держави. Ц.-т. змінивши характер і значіння зовнішніх взаємин, чому, відповідає виявлення державної волі, ми цим самим змінємо й характер зобов'язання. Проте, лише розумний якийсь привід може звільнити державу від священного обов'язку додержувати умови, подібно до того, як тільки з якоїсь серйозної причини держава може вважати себе за вільну від зобов'язань. Принцип, на якому базується таке міркування, можна вкласти в таку формулу: найвищий обов'язок (ц.-т. пильнувати інтереси держави як економічного та політичного організму) виключає, упідлеглює собі відносно слабший (обов'язок додержуватися певного закону). Цілковите безглуздя було-б — на думку Еллінека — гадати, що держава краще мусить загинути, ніж порушити свої зобов'язання. За державою, як і за окремою людиною, слід визнати право порушувати зобов'язання при неминучій потребі (Notrecht). Так само, як і Бінбон, Еллінек не дає державі права на самозгубство. Перекладаючи на зрозумілу мову, можна сказати, що коли умова поневолює, убиває політичний та господарчий організм країни, то найменше зло — розірвати ці умови. Набирає чинности неминуча потреба.

Історія знає досить подібних прецедентів, але про це в своєму місці.

Нас цікавить тепер інше питання: чи можна посилатися з метою виправдати політику інтервенцій (придушення революцій) навіть на буржуазне міжнародне право? В якій мірі правдиве твердження інтервентів, керівників реакційної політики, що їх конкретні заходи цілком відповідають принципів і духові міжнародного права, обронцями якого вони себе називають? І, змушені відповідати, ми констатуємо, що низка таких імен, як Бернер, Бінбон, Еллінек розв'язують це питання так просто й ясно, що не виникає жадних сумнівів. Приміром, Бернер у своїй статті про інтервенції, зупинившись на питанні, чи можна юридично виправдати факт інтервенції на прохання уряду безсилою в своїй країні проти ворожого йому руху, і розв'язуючи це питання негативно, так висловлюється. Уряд не можна утотожнювати з народом. Він може історично себе пережити, й тоді закон народнього розвитку вимагає зміни не тільки урядових осіб, а й органів самого уряду. Міжнародне право — говорить далі Бернер — ця найвища й найвільніша форма права, не може давати своїй санкції ні непотрібним установам, ні засудженням до смерті народам.

Ще категоричніше висловлюється про соціальну функцію міжнародного права Бінбон. Рішуче засуджуючи політику Священного Союзу, що скерована проти звільненого за допомогою революції Неа-

поля (з тієї ніби - то причини, що держави — члени Священного Союзу, взаємно зобов'язалися підтримувати на вічні часи форму державності, визнану Віденськими трактатами — ц. - т. монархію), — Бінбон гадає, що для реалізації подібних зобов'язань Віденський Конгрес мусив-би засудити світ на нерухомість, позбавити його тенденції й здібности до поступу, до розвитку. Сам бог — каже Бінбон — не міг-би засудити державні й суспільно-політичні установи до нерухомости, не змінивши наперед їхньої природи. Невже трактати — запитував Бінбон — визначатимуть тепер кожному політичному організмові не лише закони його розвитку, а навіть умови його внутрішнього життя в формі незмінних непогрішних законів? І відповідав: ні, ніякі форми політичної й громадської організації, як і все людське, не можуть вважатися за вічні й незмінні. Хто вимагає, щоб народи підтримували засуджені до смерті політичні системи або відживлювали мертві, той фактично вимагає, щоб народи у своєму історичному розвитку пішли назад.

Міжнародне право, отже, ні на мить не може суперечити вимогам часу або потребам міжнародного союзу, бо инакше дальший його поступ припиниться. Бо, навіть, міжнародне право повинно не тільки задовольняти сучасні життєві потреби, а й сприяти дальшому розвитку людства, хоч воно само є продукт розвитку суспільства на даному історичному ступневі. Хто сьогодні намагався-б підтримати те, що вже віджило, стало за мертву букву, той не розуміє, що хоч воно вчора й було законне, так сьогодні, в змінених історичних умовах, стає кричуща суперечність: *summum jus, summa injuria*, ц. - т., додержуючись точно формального писаного права, ми цим порушуємо справжнє життєве право народів.

Такий, в загальних рисах, погляд буржуазної науки на ту соціальну службу, що її мусить виконувати міжнародне право в бистроплинному міжнародньому житті.

Міжнародне право, таким чином, на думку цілої низки вчених (буржуазних), прикро заперечує правомірність політики інтервенцій, політики придушення революцій, ще й через її історичну реакційність. Інтервенти, придушуючи революцію, порушують в корні створене буржуазією міжнародне право, і тому не мають жадних підстав спиратися на право, виправдуючи свою політику інтервенції.

III

Однією з дуже важливих обставин, що визначили політику Антанти що до нас, — це, безсумнівно, вихід Радянської держави з війни, відмовлення провадити надалі війну іменем імперіалістичної мети. Таємна дипломатія тимчасом, на жаль, лишається таємною дипломатією, і ми позбавлені можливости точно встановити, яке було значіння цієї обставини в дальнішій політиці „союзників“ що до нас. Саме через це ми змушені підходити до розв'язання цього питання трохи инакшими шляхами.

Тривога, що до „обороздатности країни“ не лишала Антанту ні на одну хвилину ще задовго до більшовицької революції. Як

тільки стало ясно, що з таким урядом, як уряд Миколи II-го союзникам не бачити „побідного кінця“, як своїх ушей, вони почали обмірковувати питання, як створити відповідні умови для констрування уряду „що мав-би довір'я народу“ ц.-т. уряду „перемог, а не поразок“. Про це говорив на бажання свого короля англійський посол у Петербурзі Б'юкенен з Миколою II-м. Про це-ж свідчить повідомлення Б'юкенена японському представникові Марумо (січень 1917 р.). Годі говорити, що весь період від Лютневої революції до Жовтневої був безнастанною тривогою за долю обороноздатности країни, ц.-т. за можливість солідної допомоги в дальшій боротьбі з Німеччиною. Доказів на це не доводиться довго шукати. Про це свідчать численні заяви відповідальних політичних діячів Антанти (заява Бріана, тривога Бальфура й Лорда Керзона, міністра-президента Сербії, Португальського уряду, Італійського та инш.). Ще яскравіше це проступає в заявах до Радянського уряду. Приміром, повідомляючи Наркомзаксправ 2 січня 1918 року, американський посол в Росії Френсис між иншим пише: „Я не маю уповноважень говорити в справі про визнання, але це питання повинно розв'язатися в залежності від дальніших подій. Проте, я можу додати, що коли російські армії під командуванням народніх комісарів почнуть і серйозно провадитимуть операції проти Німеччини, так я рекомендувати му моєму урядові формально визнати фактичну владу уряду Народніх комісарів“. Ще ясніше і в тому-ж дусі висловлюється генерал Бертело, голова французької військової місії в Румунії, в своїй заяві, датованій 25 листопаду 1917 р., на адресу бувшого головного командувача Духоніна. „Франція вже заявила сьогодні цією заявою, що вона не визнає ніякого російського уряду, що здатний підписати мир з ворогом“.

Таким чином, є можливість установити як факт, що дальші стосунки до нас Антанти в значній мірі залежали від позиції радянського уряду в справі продовження імперіалістичної війни. Імперіалістичні уряди не були-б ними, пішовши иншим шляхом.

Власне до чого-ж зводилася політика радянського уряду в питанні про війну? До сепаратного миру з німцями? До „зради“ союзної справи? Ніяких даних для такої оцінки заходів радянської держави в цій галузі немає. В цьому нас переконує сама історія. Обминаючи нашу принципово-осібну оцінку мети й завдань імперіалістичних війн, ми й перейдемо до історії питання.

Вже 7-го листопаду (н. ст.) 1917 року II-й Всеросійський З'їзд Рад одверто заявив, що ніяких намірів до сепаратного миру радянський уряд не має. В тексті „декрету про мир“ адресованому до всіх народів та урядів, що беруть участь у війні, Радянський уряд заявляв, що він безумовно не вважає зазначені умови миру (мир негайний, без анексій та контрибуцій. М. М.) за ультимативні, ц.-т. згоджується переглянути й инші умови миру, настоюючи лише на тому, щоб ці умови як найшвидче подав хтось з учасників війни й т. и. Таким чином, вже з цього авторитетного документа, точно й одверто визначається позиція Радянського уряду. Цілком певно можна спостерегти кожному, хто щиро до цього підходить, що Радянський уряд з самого початку, навіть, буди цілком законно трохи самовпев-

неним після Жовтневої перемоги, ні на одну хвилину не вважав шлях сепаратного миру з Німеччиною за свій шлях. Дальніша поведінка Радянського уряду обумовлювалася тим же прагненням до миру в згоді з країнами Антанти. Приміром, 16 листопаду (н. ст.) 1917 року Народній Комісар закордонних справ т. Троцький звернувся з нотою до всіх посольств Антанти в Петербурзі з пропозицією розпочати переговори про замирення й про загальний мир. Ніякої відповіді на цю ноту не одержано. 22 листопаду того-ж року Радянський уряд знов адресував до послів усіх держав у Росії спеціальне оголошення з пропозицією почати переговори про замирення на всіх фронтах, а вслід за цим, на думку Радянського уряду, відбудуться загальні переговори про мир. Жадного словечка не було сказано про так званий сепаратний мир. І лише після цих попередніх кроків з метою утворити „загальний фронт“ в справі миру, коли цілком з'ясувався намір капіталістичних країн і надалі використовувати для своєї грабіжницької мети кров та надбання народів радянської країни, — т. Троцький 23/iv 1918 року повідомив усіх представників чужих держав у Петрограді про мирні заходи Радянського уряду.

Почалися переговори з Німеччиною — перший період Брестських переговорів. Позиція Антанти все ще неясна. Жадної відповіді на пропозицію Радянського уряду від „союзних“ держав немає; Російська делегація вживає заходів щоб погодитися з Антантою, — вона домагається 10-денної перерви (15 — 25 грудня), знову за проше у Антанту підписати мир. Та ефект від цього тривався противний. Шляхи розходилися: імперіалістичні країни бажали „перемоги“, грабіжництва, — Радянські Республіки, правильно виявляючи інтереси та стремління трудящих всього світу — інтенсивно домагалися миру. Відмова Антанти поставила нашу радянську країну — вчорашню Російську імперію, яка-б нерозсудливо тягала каштани з вогню імперіалістичної війни, щоб догодити „союзникам“, — в надзвичайно скрутний стан: відбувався поєдинок надламаною війною, виснаженого кровопусканням організму Росії з підгнилим, та все ще міцним, імперіалістичним велетнем — Німеччиною. Радянська країна, покинута „союзниками“, змушена була піти на тяжкий „ганебний“ мир.

Оскільки неправдиві всі обвинувачення Радянського уряду в сепаратистській політиці, свідчать факти причетні — що надто важно для нашої мети — до періоду після-Брестському. (Що правда, тут це питання щільно ув'язується з обороною революції від Німецького імперіалізму — війна з Німеччиною зовсім не має на меті сприяти славі „союзницької зброї“. Але ці мотиви для нашої мети не важні. Має значіння фактична здатність до боротьби з Німеччиною. Протиріччя що до мети не можна в даному разі брати на увагу, бо й серед капіталістичних держав Антанти, що брали участь у війні єдиним фронтом, були протиріччя в мотивах та меті — боротьба за різні „сфери впливу“, конкурентні становища країн і т. и.). Приміром, у ноті, переданій т. Троцьким Американському уряду 5 березня 1918 р., було поставлено такі запитання: 1) чи може радянський уряд сподіватися на підтримку Сполучених Штатів, Великобританії, Франції в його боротьбі з Німеччиною; 2) в якій формі можлива підтримка

радянському урядові в найближчому майбутньому (військове постачання, транспорт і т. и.); 3) зокрема, на яку підтримку можна сподіватися від Сполучених Штатів.

Відповіді на цю ноту радянський уряд не одержав. Питання, висунуті ним, ніби-то, перестали цікавити „союзників“. З такими саме наслідками домагався т. Троцький американської допомоги ще за часів Брестських переговорів, з метою евакувати військові запаси, які були на фронті й могли потрапити до німців. Цією стороною нічого не зроблено, й німецьке військо захопило запаси.

Не дала гарних наслідків спроба притягти спеціалістів транспортної та військової справи, щоб збільшити обороноздатність країни. Прислали одного чи двох офіцерів та кілька інженерів.

Уже цих фактів досить, щоб зрозуміти на кому лежить вина в нашому виході з війни. Єдино реальна можливість відвернути німецький наступ на російському фронті, а значить і підписання миру, це — своєчасна й серйозна допомога Радянському урядові з боку „союзників“. Цієї допомоги не дали, і питання про правові зобов'язання Радянських Республік вересневою угодою 1914 р. з „союзниками“ розв'язувалось само собою.

Не позбавлене інтересу, крім вищесказаного, — питання про стан країни, що, належачи до об'єктивних умовин, сильніше від „злого“ або „доброї“ волі уряду.

Становище, в якому опинилася країна підчас Жовтневої революції, характеризується спадщиною господарської руїни, тяжких продовольчих ускладнень та аж надто кепською справою з обороноздатністю — наслідками імперіалістичної війни, хазайнування царського та Тимчасового уряду. Вже процес Сухомлинова та Рубінштейна, зрада М'ясоїдова сигналізували небезпеку розкладу. Виступи членів Державної Думи, далеко не лівих, попереджали країну, що господарчо-політичний та військовий організм Імперії заслаб. Багато дехто з дипломатичних кол ще тоді песимістично розцінювали недалеке майбутнє царської Росії. І мали рацію: армії на фронті буквально вимирали з голоду й виснаження (в Румунії, приміром); почувався гострий брак в найелементарнішому озброєнні для фронту — і це в одному з-поміж найважливіших участків світової імперіалістичної різанини, що на думку багатьох з тих, які підписували вересневу угоду 1914 року, мав завдання відтягати до себе головні сили німецької армії. На російську армію було покладено завдання рятувати становище на всіх фронтах, і вона, не мавши відповідних даних, буквально стікала кров'ю. Становище довершувалось нездарним командуванням, віддаленістю від фронту штабів та пунктів постачання, переобтяженістю тилу й дезертирство з фронту, — а над усім цим — безглузде „найвище командування“ Миколи II-го.

Проте, і в таких умовинах, терплячи неймовірні втрати, як про це свідчать самі-ж союзні генерали й дипломати (французький генерал Рампон і військовий аташе при англійському посольстві в Росії А. Нокс), російська армія не раз рятує становище на Західному (французькому) фронті. Вона відтягає з Західного фронту німецькі сили в момент успішного їхнього наступу на Париж і тим самим рятує столицю Франції. Ця „допомога союзній справі“ не була одинокий факт.

Як визнають згадані генерал Рампон та англієць Нокс, російська армія рятує союзників під Верденом, Трентіно (березень 1916 р.).

На вимогу союзників Російська армія, відступивши допіру (влітку 1915 р.) з великими втратами з Галичини за браком гарматних набоїв,—знайшла в собі досить покори, для нового наступу в районі Барановичів і Стоходу. Одна ця операція, на думку генерала Рампона,—коштувала російській армії самих людських жертв щось мільйон салдатів. З цим погоджується й А. Нокс. Загалом з відомостей генерала Рампона, Росія в імперіалістичній війні загубила вбитими, пораненими й полоненими 4 мільйони.

Якщо цю, звичайно зменшену „союзними“ генералами, цифру вважати за правдиву, так і тоді маємо жахливу картину жертв, принесених на „загальносоюзницький вівтар“, що своїми велетенськими розмірами дають право російським народам вважати взяті на його ім'я урядовими класами зобов'язання за цілком, з лишками навіть виконані.

Так виконувала російська армія свій „обов'язок“ перед союзниками.

Чи такими „почуттями“ керувалася Антанта у відношенні до російського „хороброго, покірного, самовідданого салдата“ (Рампон)? І військова історія й історія постачання російської армії необхідним приладдям та зброєю переконує нас в противному. Дані, що їх наводить М. Павлович в своїй книжці „Радянська Росія й капіталістична Франція“ дають яскраву картину, як союзники використовували російську армію виключно в своїх інтересах без жадної уваги до тих ситуацій, що могли утворитися кожного моменту на російському фронті. Ми відсилаємо тих, кого цікавить це питання, до надзвичайно яскравого матеріалу Павловичевої книги,—а тут скористуємося з деяких даних про військову конференцію союзників у Шантильї (12 березня 1916 р.), де було вироблено загальний операційний план для всіх армій.

От як було сформульовано завдання кожної з головних армій коаліції:

1. Французька армія. Французька армія мусить будь-що-будь захищати свою територію, щоб німецький наступ розбився об її організовану оборону...

2. Англійська армія мусить зосередити як найбільшу частину своїх сил на французькому фронті, а для того—як найшвидше перевести туди всі дивізії, що не дуже потрібні в Англії та на інших театрах.

3. Російська армія.

Ми просили російську армію:

а) як найінтенсивніше провадити наступ на ворога, щоб не дати йому можливості забрати своє військо з російського фронту і таким чином зв'язати його операції;

б) негайно розпочати працю в справі підготування до наступу.

Досить вдуматися в редакцію останньої частини наведеної угоди, (що торкається до російської армії) щоб побачити незадоволеність російською армією, яка при всій своїй активності все ще мало, на думку союзників, „тиснула ворога“.

Роля Росії — наступати (хоч-би й без зброї), нести страти, загалом, провадити нападну війну. Завдання Франції та інших союзників — „захищати насамперед свою територію“, свою країну, провадити оборончу війну.

Дамо слово для оцінки цього питання генералові Олексіїву — куди не більшовику — що його вже ніяк не можна запідозрити в зраді „союзницькій справі“.

В інструкції генералові Жилінському, делегатові на Шантільську конференцію, він так характеризує стосунки союзників до російської армії: „за все, що нам дають, вони знімуть з нас останню сорочку. Це не послуга, а дуже вигідна угода. Та вигоди мусять хоч трохи бути обопільні, а не на один бік. Вони не дають нам тепер потрібного, кажучи, що не постачили всім неодмінним свої військові частини, яких ще й немає. Отже, ми б'ємося без важкої артилерії, — а в англійців лежить вона без діла, бо ще немає тих військ, для яких призначено цю артилерію“.

До такого самого висновку в справі постачання російської армії „союзниками“ приходять і Нокс в своїй праці про російську армію 1914 — 17 р. р. Він розповідає про шкідливу для самих-же союзників роль Англії в справі виконання російських військових замовлень. Приміром, англійський посол у Петрограді Дж. Б'юкенен передав Сазонову 26 травня 1915 р. телеграму військового англійського міністерства, яка повідомляє, що Лорд Кітченер, виступивши, як вірник від англійських заводів, зробить все залежне від нього, щоб добути для Росії набоїв, але, що російський уряд сам, мовляв, винний в своєму скрутному становищі, бо він двічі відхилив „надто вигідні“ (?) англійські пропозиції.

На початку червня 1915 р. Сазонов передав офіційну записку Дж. Б'юкенену, де робить підсумки, як виконувала „союзна“ Англія взяті на себе зобов'язання на замови царського уряду, іноді дуже термінові. Він скаржиться в тій записці, що з 2 мільйонів гарматних набоїв та 1 мільйон ударних трубок, замовлених в Англії на точно визначений термін, не прислано ще й найменшої частини. Так само не прислано 500 тис. гарматних набоїв, замовлених через Англію в Канаді, хоч термін замовлення призначено на квітень місяць.

Цікаві дані про справжній „союзницький“ характер допомоги Росії з боку Антанти подає Маніківський у своїй праці, присвяченій питанням бойового постачання російської армії в імперіялістичну війну. Цю книжку не раз цитує Павлович. На наше прохання, читаємо в Маніківського, відпустити нам з наявних запасів готові рушниці, союзники категорично відмовлялися. І лише наслідком великих зусиль нам пощастило закупити невеличку партію, 300 тисяч рушниць... Франція, Англія та Японія прикро відмовилися (взяти замовлення, М. М.) через неможливість уділити нам бодай частину — продукції своїх збройових заводів. Доводилося витрачати золотий запас, знесилюючи цим країну. Всі ці факти мали своє значіння в лютневому перевороті: продовольча криза й нездарно-злочинне провадження війни — „хліба й миру“ — ось його ґрунт.

Чи змінилися союзницькі стосунки до Росії після лютневого перевороту? Де там, ні! На неї й тепер дивились, як на угноєння для

Західного фронту, що повинна своїми варварськими тілами захищати добробут „культурних“, цивілізованих народів Антанти.

Приміром, у відомій записці до князя Львова 14 квітня 1917 р. Дж. Б'юкенен вимагає заспокоєння армії, знищення „агітаторів“ і т. и. Як найважливіший аргумент за це, він подає міркування, що інакше російська армія не спроможна буде стримувати навалу німецьких дивізій, і ці останні перекинути на Західній фронт. Неможна - ж, щоб від цього, мовляв, потерпіли союзники. Становище побитих російських армій не цікавило „союзного дипломата“.

Політика зневажання, ігнорування Росії ще зростає. Через кілька днів по лютневій — не жовтневій, більшовицькій — революції „союзники починають одверто ігнорувати російський престиж і просто не запрошують російського представника на різні наради. Про це свідчить також Нокс. В Англії підчас Корнилівщини — з його слів — Росія вже нікого не цікавить, стосунки до неї стали гостроворожі. Коли в-осени 1917 р. в Ризьку затоку вдерлася німецька ескадра, і нам була потрібна англійська допомога, так англійське військове міністерство офіційною телеграмою відповіло, що „країна, яка забула свої обов'язки“, не може звертатися за допомогою до іншої держави.

Пригадавши поруч з цим, що коштувало Мілюкову підписати 18 квітня ноту до союзників з повідомленням про намір — „російського народу“ боротися до „переможного кінця“ (він назавжди пішов у відставку); пригадавши сумні наслідки „червневого наступу“ Керенського, що закінчилося цілковитою поразкою; пригадавши картину внутрішнього розпаду царської армії, що йшов поруч із знищенням найнебезпечніших прислужників старого ладу (офіцерів), та депо інше — кожна щира людина мусить визнати, що Росія ще за кілька місяців до Жовтня фактично вийшла з війни, позбувшись будь-якої здатності не лише до нападної війни, до чого її зобов'язувала військова конвенція, підписана 1916 р. в Шантильї, — а бодай до найменшої здатності оборонятися.

Більшовики, захопивши владу в Жовтні, опинилися злочинцями лише в тому розумінні, що, як реальні політики, а не мрійники, мали сміливість подивитися правді в вічі, ставши перед фактом ліквідації фронту, вони почали шукати справжнього виходу з становища. Цей вихід як найкраще відповідав принциповій більшовицькій лінії в цьому питанні, а саме: припинити імперіалістичну різанину й підписати гідний трудової держави мир.

Виправдання більшовицької політики в війні можна знайти, як це не дивно, навіть у заявах таких далеких від більшовизму людей, як представник Японії в Росії — Ушида та Лорд Бальфур в Англії. Перший (Ушида), в телеграмі 17-го березня 1917 р. на ім'я японського представника в Швеції, ще тоді визнає, що „хоч тут і бажають продовжувати війну, але становище російської армії тепер несприятливе, і це прискорить мир“.

Другий (Бальфур) 14 березня 1918 року (через рік) в своїй офіційній заяві до палати громад сказав між иншим: „Більшовицький уряд, я гадаю, щиро бажає воювати з Німеччиною, та мабуть це — запізно, бо як вони можуть чинити опір, коли самі й їх попередники знищили можливість для себе воювати?“ На таку - ж думку пристає й

англійський посол Б'юкенен, в своїй телеграмі до англійського міністерства закордонних справ. Він визнає, що „неможна примусити знесилену націю битися проти її власної волі.“

Отже, не треба бути за більшовика, щоб, розглянувши конкретні умови, прийти до тих практичних висновків, як і Радянський уряд. Нічого злочинного в цьому не було. Не було ще й тому, що сама інтервенція запроваджувалася з причини нездатності більшовицького уряду власними зусиллями протистояти німецькому наступові.

Отже, не можна всю відповідальність за вихід з війни покласти на більшовицький уряд: 1) він мусив важити на утворену ситуацію, ц. - т. був у стані неминучої потреби.

Інтересна думка Мартенса про те, коли саме страчують чинність трактати й обов'язання міжнародних умов. Він говорить: виходячи з істоти міжнародних умов, слід визнати, що держава може розумно зобов'язуватися тільки для певної державної мети, і кожне зобов'язання має чинність поки відповідає меті. З цієї причини трактат губить свою чинність на випадок такої взаємної ситуації для обох сторін, коли зазначена мета робиться недосяжною, а дальніше визнання трактату загрожує державі небезпекою.

Обов'язковість версеневої військової угоди 1914 р. між „союзниками“ та Росією губила силу, бо в наслідок пролетарської революції ґрунтовно „змінилось становище сторін“, а стара „державна мета“ (імперіалістичне грабіжництво і т. и.), в ім'я якої складалася угода, перестала існувати для радянської державності. „Державною метою“ Радянського уряду була політика негайного миру, бо інакше — військова капітуляція з неминучими Версальськими тягарями (репарації, контрибуції, поновлення країни) і реставрація старого соціально-політичного ладу з режимом поміщицько-буржуазної диктатури. Такі були умови, що визначали лінію поведінки Радянських урядів, — і тим більше „союзники“ мусили оцінити мирну політику Радянського уряду, який вживав усіх можливих заходів, щоб притягти до справи про мир усі держави Антанти. 2) Апелювати до права може тільки той, хто своїми вчинками не переходить певних правних рамок. Хто визнає за обов'язкові, що до свого контрагента, ті чи інші юридично-зафіксовані принципи й одночасно не визнає їх за обов'язкові для самого себе, — той революційною рукою розриває чинність такого зобов'язання, порушує право й цим санкціонує революційну форму вчинків свого контрагента. Так вчинила Антанта, безкарно порушуючи взяті на себе зобов'язання що до Росії (постачання гарматних набоїв, гармат і т. и.), проте, вимагаючи від Росії все нові та нові жертви.

IV

Мабуть, чи не найсерйознішим аргументом за інтервенцію Антанти в справі Радянської країни вони вважають протиправний, мовляв, характер поведінки Радянського уряду в справі маєткових зобов'язань перед іншими державами (державні борги та зобов'язання) і перед окремими їхніми підданцями (націоналізація підприємств, експропріація цінностей і т. и.).

Радянський уряд порушив міжнародні правові зобов'язання. Своїм декретом про анулювання державних позик від 28 січня 1918 року він порушив, практикою встановлені й „правом“ освячені, звичаї додержувати своїх зобов'язань. Тим самим він усунув себе з міжнародно-правного обігу. Ігноруючи свої зобов'язання, він зрікся всіх прав належних суб'єктам міжнародного права — так приблизно в загальних рисах можна формулювати мотиви за інтервенцію в наші справи по лінії маєткових зобов'язань. Щоб виявити ступінь юридичної серйозності цих мотивів для обґрунтування політики інтервенції 1918 — 20 р.р., треба насамперед класифікувати наші (точніше царського уряду) маєткові зобов'язання перед Антантою. Ці зобов'язання: а) державні борги (найбільша частина їх — це заборгованість за безпосередні військові позики 1914 — 1917 р.р. і так само військові, але замасковані під виробничі — позики для будівництва стратегічних залізниць у Польщі та на Кавказі і т. и.); б) приватні претензії (втрати й шкода від націоналізації госп. підприємств, експропріації цінностей, конфіскації та псування майна і т. и.).

Як головний довід за „правомірність“ анулювання Російською революцією боргів старого протинародного уряду можна нагадати мотиви нашої делегації на Генуїській конференції. Це — посилка на той „основний правний принцип, що революції, як примусовий розрив з минулим, несуть із собою нові правні умови внутрішніх та зовнішніх взаємин держави. Уряди й режими, що вийшли з революції, не повинні додержувати зобов'язання поваленого уряду“. Жовтнева революція 1917 р. уперть знищила всю стару систему суспільних взаємин і настановила до влади нову класу, знищила жадну спадковість у завданнях пануючих клас. З поваленням старого суспільства касуються й його маєткові зобов'язання, зобов'язання з усіма належними специфічними для померлої суспільної системи рисами (позики для завдань імперіалістичної політики, спекулятивно-банківські операції то-що).

Можна, проте, одстоювати справедливість цих домагань (державних та приватних) на зовсім інших підставах.

Фінансовий стан країни наслідком хазяйнування царських міністрів, тягарів імперіалістичної війни та інших обставин був катастрофічний. Навіть при всьому бажанні Радянського Уряду виплатити не ним узяті позики, він на це не спромігся - б. Отже, виявляється, що причина далеко не в „злій волі“ більшовиків.

Як свідчать буржуазні економісти, фінансове господарство царської Росії ще задовго до більшовицької революції не викликало надто веселих настроїв. Ще року 1894 найвидатніший буржуазний німецький економіст Вільгельм Рошер дивується з надзвичайної заборгованості Росії. Цим-же питанням цікавиться року 1906 Рудольф Мартин в своїй книзі про майбутнє Росії. А надто інтересна для нас думка німця Баллода, який ще року 1905 визначив, як цілком реальний наслідок переобтяження боргами — фінансове банкрутство Росії. „Воно (банкрутство), — казав німецький економіст, — має виправдання атаківізму, спадкового переобтяження“. Саме ця „спадковість“ в переобтяженні боргами, що мусила на думку буржуазного економіста виправдати банкрутство царського уряду 1905-06 р.р. (уряду

країни, яка ще не пережила жахливої війни і зв'язаного з нею колосального напруження сил) — тим більше повинна виправдати акт анулювання Рядянським Урядом царських боргів. Акт продиктований по-за принципово-політичними міркуваннями, — в значній мірі ще й цілковитою неспроможністю до будь-яких виплат (розбитий наслідком війни господарчий апарат, попсована фінансова машина і т. и.).

Ба навіть буржуазні історики змушені відзначити зв'язок між державними банкрутствами, з одного боку, й революціями чи просто великими реформами — з другого. Прикладами можуть служити банкрутство Прусії за „великого курфюрста“ (1683 р.) і під час реформи Гарденберга (1814 р.). Набувши свою самостійну конституцію, Венгрія (1867 р.) прикро анулювала всі борги старого абсолютистського уряду. Після утворення нової єдиної Італії так само було оголошене державне банкрутство. Навчальні приклади в цьому розумінні дає нам історія країн виниклих із революції (Франція, П.-Амер. Спол. Шт.). Приміром революційна Франція, що за спадкоємця її ідей визнає себе сучасна (буржуазно-капіталістична) Франція, оголосила актом 22 вересня 1792 року, що „суверенітет народів не зв'язаний умовами тиранів“, скасувала політичні умови старого уряду з іншими державами, і за одне анулювала й свої державні борги. І лише, бажаючи помиритися з кредиторами, вона пішла на компроміс і згодилася заплатити $\frac{1}{3}$ своїх боргів. Так само Спол. Штати скасували умови своїх попередників з Англією та Іспанією.

Отже, історичні прецеденти за нашу більшовицьку практику в цьому питанні. За цілковите відмовлення платити кредиторам (перед якими саме ми — в дужках зауважимо — ні в чому й не зобов'язувалися). І нічого противного „праву“ в такому акті з нашого боку немає. Німецький правник Г. Гюго пише: „Державне банкрутство не суперечить правності... Неможна, кінець-кінцем, вимагати від сучасного покоління, щоб воно відповідало за недоумство та марнотратство попереднього, інакше держава опиниться через безконечні борги, просто безлюдною“.

„Нерозум“ та „марнотратство“ старого уряду справді не може служити дуже важним мотивом, щоб ми, сучасне більшовицьке „покоління“, вважали за необхідне заплатити царським кредиторам борги. Обурення проти анулювання більшовиками царських боргів чимало втратить своєї ваговитості після наведених історичних фактів і доказів буржуазних економістів та правознавців. Анулювання більшовиками царських боргів, — тільки грандіозніше що до суми, але й годі; а принципово навіть більшовицька революція мало нового внесла в цьому питанні.

До такого-ж висновку мусимо прийти і в питанні про приватні претензії підданців Антанти, як законний привід до втручання в наші внутрішні справи. Під цим поглядом ні практика міжнародного зв'язку (історія), ні доктрина буржуазного міжнародного права не виправдує інтервентів.

Правда, на державі лежить обов'язок охороняти своїх підданців від посягання інших держав, проте, як вони довірили свої капітали чужій державі й втратили від її банкрутства, так можна хіба пожалкувати, що вони помилилися в цій справі, безумовно, не вимагаючи

від держави одстоювання інтересів своїх підданців. Кожний уряд вступивши на такий шлях, цим самим зневажав-би ті закони, що на них спираються ці операції. Права державних кредиторів не базуються на умові, а тому вони не безумовні права. Хто з своєї волі позичив державі гроші, той найменше право має скаржитися, коли держава оголошує банкрутство, вони склали угоду — а це завжди може дати втрати (так звана ризикова, алеаторна угода — „contractus aleatorius“). Держава має право на часткове скорочення своїх боргів, ба навіть цілковите їх анулювання. Краще загинути кільком особам (кредиторам) ніж усьому національно-господарчому організмові. „Як перед найвищим правом державної власності зникає різниця індивідуальних власників, — каже німецький економіст Захарій фон-Лінгенталь, — так держава має право порядкувати минулим, сучасним та майбутнім майном нації. Справа не змінюється при зовнішніх позиках; в такому випадкові чужоземці повертають свої капітали на власність нації — позичальця“. Захарій зовсім не самотній. Коли в 60-х роках збільшуються банкрутства позаєвропейських держав, низка французьких юристів додержуються погляду, що „французи, даючи в борг чужим державам, цим самим відмовляються від оборони їх французькими законами“. До цієї думки схиляється й німецький юрист Фон-Бар („самоохорона держави стоїть на першому місці“, „державне банкрутство не підлягає суду“). Француз Аппельтон гадає, що „чужоземні кредитори ніяк не краще за своїх, отже, вони так само не мають права на претензії до держави — банкруту, бо даючи в борг, вони сподівалися на бариші“. Ці погляди мають надто яскравого виразника в особі аргентинського міністра Драго (так звана доктрина Драго). Держава, на думку Драго, — бере на себе зобов'язання не до певних осіб, а до пред'явників. Кредитор віддає свої гроші не в формі позики, а просто купує на ринкові боргове зобов'язання. Ц. т. — ми маємо звичайну спекуляцію на цінних паперах. У сприятливих умовах вона дає чималі дивіденди, а в несприятливих — зв'язана з великими збитками.

„Не зваживши цієї обставини, — каже Мартенс, великий прихильник Драгової доктрини, — вони (кредитори) мусять миритися зі звичайною долею кожного спекулянта, що помилився в своїх міркуваннях“.

А надто, що акти, наслідком яких чужоземні кредитори мали певні збитки, не було скеровано спеціально проти чужих підданців. Ці акти (декрет про анулювання держ. позик, про націоналізацію підприємств і т. и.) були однією з ланок загального ланцюга великої, революційної, реформаторської діяльності нашої країни. Беручи участь у житті даної держави на рівних з тубільцями правах, чужоземні підданці (і кредитори також) підлягають юрисдикції даної держави і всім її порядкам. „Порядки ці, — каже Мартенс, — можуть бути, невідгідні, тяжкі, можуть посутно різнитися з порядками, чинними в інших державах, можуть бути, нарешті, безпідставними з погляду розумної політики й державного господарства“. Проте, чужоземці мусять їм коритися: прибуваючи до даної країни, вони повинні були передбачати юридичні наслідки свого становища в країні з даним соціальним і політичним режимом.

Такий погляд буржуазних юристів та економістів у цьому питанні.

Це саме стверджують і історичні приклади. Коли англійські підданці звернулися до свого уряду, шукаючи підтримки, щоб стягти борги з Турції та Єгипту, які оголосили себе неспроможними, — лорд Пальмерстон своєю січневою нотою 1848 р. розв'язав це питання цілком в дусі доктрини Драго.

З цим сходиться заява у французькій палаті депутатів п. Пішона, міністра закордонних справ Франції (7 червня 1907 р.). „Не підлягає сумніву, що дипломатія не може йти на повіді у всіх фінансистів, які ризикують своїми капіталами для більш чи менш авантюрницьких операцій. Неможна ризикувати силами країни й приточувати політику й відносини цілої країни до всіх щасливих чи нещасливих спекуляцій, в які необережно можуть встрянути великі підприємці, поставники та банкіри“.

Переходячи до вимог у військових боргах, так само й у тій їхній частині, що замасковано йде під виглядом виробничих позик, треба сказати, що вони мало обґрунтовані й тим більше не можуть служити законним приводом до втручання в наші справи.

Годі говорити про те, оскільки „несправедлива“ ця вимога що до країни, що віддала на жертву загально-союзним військовим інтересам більше своїх підданців, як всі інші союзники разом. Ця країна до того має наслідком війни величезні матеріальні шкоди й утратила значну частину своєї території. Союзники, аргументуючи скрізь від принципу гуманності й справедливості, удають ніби-то вони не розуміють того факту, що хоча з формальної сторони військові позики „союзників“ старої Росії й носять звичайно риси кредитів на покриття військових замовлень переважно та, проте, насправді вони мають і свої специфічні риси. Приміром, Росії було відкрито на підставі угоди з Англією та Францією (січень 1915 р.) певні кредити на покриття військових замовлень. Безпосередніх реальних наслідків, як свідчить про це Любимов, ми не мали: готівкою Росія одержала якусь дурницю, а велика кількість операцій носила суто-бухгалтерський характер. Таким чином ці кредити мали характер субсидій слабшому фінансовою стороною партнерові, в якому надто заінтересований сам кредитор. Чудову характеристику цієї системи закордонних кредитів дає колишній російський міністр фінансів військового часу П. Барк. Ми її наводимо, щоб підкреслити, оскільки є безпідставним вимагати від Росії покриття військових боргів „союзникам“. Точка погляду Барка така: „Відкриваючи закордонні кредити, не може бути й балачки про якусь ласку одного союзника другому; справа йде про об'єднання всіх сил і всіх ресурсів для перемоги над спільним ворогом. Отже, всі союзники в однаковій мірі зацікавлені, щоб кожен з-поміж них був міцний і постачений всіма засобами і військовими і фінансовими для продовження війни...“ (доклад Барка Миколі II-му. „Червоний Архів“, № 4, 1924 р.) (курсив наш—М. М.) ніяких позик нема, є лише жертви на загальносоюзницьку справу.

Ці „позики“ й „кредити“ на військові замовлення Росії були тричі на руку кредиторам: 1) вони були вигідно-вкладеним капіталом і сприяли їхній власній перемозі, бо „військовий кредит“ забезпечував міцний зв'язок з вірним помічником, зв'язок крові; 2) ці

військові кредити в великій більшості лишалися у тих самих кредиторів, викликаючи інтенсивний зріст виробничої діяльності країни й забезпечуючи великий знак підприємцеві; 3) ці „позики“, кінцець-кінцем, сприяли економічному поневоленню заборгованої країни їхніми кредиторами¹⁾.

Антанта цими „військовими кредитами“ провадила свою стару лінію на економічне та політичне поневолення Росії, що мусила брати позики через безвихідне фінансове становище. Неважно, що вона була на передодні банкрутства, краху, неспроможна платити. Це ще краще, певніше допомагало взяти Росію цими кредитами в свої лабеті. Історії відомі подібні прецеденти. П.-Амер. Спол. Штати навмисне давали кредити деяким республікам (Гондурас, Гаїті, Сан-Домінго та инш.), наперед знаючи, що вони неспроможні заплатити. А потім, не получивши відсотків, посиляли флоту й захоплювали острови. Це саме вчинили французи року 1895 з островом Мадагаскар.

Таке свідоцтво історії й заява міжнародного буржуазного права в інтересному для нас питанні. Висновок, отже, зрозумілий: Антантівська інтервенція—то найбрутальніше порушення норм самою буржуазією утвореного права.

Та, проте, обходячи „право“, буржуазно-капіталістичний світ намагався примусити Радянські Республіки до виконання матеріяльних зобов'язань царського уряду. Антанта не турбується, що їй доводиться порушувати Іст. другої конвенції Гаазької конференції 1907 р., яка говорить: „Держави, склавши умову, погодилися не вживати збройної сили для стягання договірних боргів, що їх править уряд однієї країни з уряду іншої країни, як належні її підданцям“.

Проте, ця постанова не чинна, коли заборгована держава відмовляється або не відповідає на пропозицію вдатися до третейського суду, або, погодившись на це, унеможливає провадження третейського запису, або після третейського суду ухилюється від здійснення ухваленної постанови.

Радянська держава, як „заборгована держава“ не мала нагоди ані „лишити без відповіді“ пропозицію про третейський суд, ані „ухилитися від здійснення“ судових вироків уже бодай з тієї причини, що кредитори не виявляли бажання говорити про це з країною—позичальником: їм більше була до вподоби инша форма стягання боргів, форма збройної боротьби з робітничо-селянською республікою, щоб в-кінцець придушити її. Загальновідомий той факт, що коли т. Чічерін 28 жовтня 1921 року у ноті, адресованій до урядів Великобританії, Франції, Італії, Японії та Америки, заявив про згоду Радянського Уряду визнати борги попередніх російських урядів, так капіталістична Франція—цей найголовніший російський кредитор-лихвар—навіть не відповіла на цю ноту.

¹⁾ Характерна цією стороною заява французького міністра фінансів Рібо російському міністрові фінансів Баркові.

„Французький уряд,—заявив Рібо,—ладний збільшити різні кредити Росії, але з тією умовою, що половина всієї заборгованості до часу підписання миру буде покрита російською сировиною“ (ліс, хліб, спирт і т. и.). („Доклади міністра фінансів Берка“ з „Червоного Архіву“, кн. 4, 1924 р.).

Навіть царський міністр рішуче відкинув цю пропозицію, як одверто-поневільну!

Оголошено було священну війну з більшовизмом. Подібні вчинки Антанти мало похитнули той „юридичний“ фундамент, на якому згодом вона намагалася побудувати „правомірність“ своєї інтервенційної політики що до Радянських Республік.

Цілком зрозуміло, що постанову Гаазької конференції гарнесенько забули, набирало чинности право сили. Питання мусило розв'язатися міцністю нервів, здатністю до оборони. І не ми винні, що історія розв'язала цей спір на наш бік. Історичний шлях більшовизму, який (більшовизм) стоїть на чолі робітничого руху, дав нам міцні нерви й незнану ще в історії здатність до боротьби. Цим фактом і розв'язується до решти поставлене нашою темою питання.

Проф. О. П. ОГЛОБЛІН

Старовинна українська фабрика

(з приводу книги проф. М. Е. СЛАБЧЕНКА—„ОРГАНИЗАЦИЯ ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ ОТ ХМЕЛЬНИЩИНЫ ДО МИРОВОЙ ВОЙНЫ“. Т. П. СУДЬБЫ ФАБРИКИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГЕТЬМАНЩИНЕ В XVII—XVIII СТОЛ. ОДЕССА, 1922 Г.)¹⁾.

Історія української фабрики—нове й чергове питання в праці економічної історії України. Дослідникам не раз доводилося наптовхуватись на цю досадну прогалину в історичній праці. Питання далеко ще не вийшло з стадії первісного нагромадження матеріялу, який оголошено до цього часу в досить незначній кількості. Це без сумніву одна зі головних причин того недбальства, що було виявлено дослідниками в цьому питанні. З другого боку, відсутність спеціально-наукового інтересу не посовувала наперед видання відповідних матеріалів. Перед дослідниками в цій галузі слався довгий і тяжкий шлях архівних шукань, який неминуче попереджував правдиву постанову й розв'язання питання. Інтересну сторінку з історії української фабрики, особливо фабрики дореформенної, являє мануфактура в гетьманщині й її дальший розвиток в кінці XVIII і на початку XIX століття у вигляді вітчинної фабрики.

Студіювати промисловість України XVIII століття неможливо без вивчення фабрично-заводського виробництва гетьманщини. Важливість і новина цього питання заставляли з великим інтересом чекати обіцяної в передмові до першого тому праці проф. Слабченка „Организация хозяйства Украины“—книги, яку присвячено старій українській фабриці²⁾. Вона не забарилась вийти у світ наприкінці 1922 р. На долю великих промислових підприємств прийшлося не багато місця: всього 31 сторінка на 205 (з 71—102); деякі замітки розкидані по різних місцях книги. Властиво-українським мануфактурам одведено ще менше місця, яке занадто обмежене загальними міркуваннями, почасти це пояснюється малою кількістю фактичного матеріялу, який був у розпорядженні автора.

Кардинальне значіння, в даному разі, має постанова питання. Підкреслюючи при багатьох випадках своєрідність українських фабрик, її відмеженість, а то й відірваність од місцевої обробної промисловости, проф. Слабченко, на жаль, не виділив її в особливу групу. Треба було-б досліджувати відповідний матеріал, рахуючись

¹⁾ Ця стаття є почасти переробка докладу, який був зачитаний автором в Історичнім Товаристві Нестора Літописця.

²⁾ Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Т. I. Землевладение и формы сельского хозяйства гетманщины в XVIII ст. (Одесса, 1922). Ст. VIII.

з тими складними й значними змінами, які було пережито українським господарством, і зокрема українською промисловістю, протягом другої половини XVII і всього XVIII століття українська фабрика XVIII стол. не може, без значної втрати інтересам наукового дослідження, розглядатись по-за певними хронологічними межами. Особливе значіння має середина XVIII століття, яка внесла багато нового в життя цієї фабрики. З другого боку, варто з більшою обережністю притягати й комбінувати матеріал різного ґатунку. Для з'ясування стану фабричних робітників, можливо використати дані, що торкаються рудників і гутників, але лише з метою порівняння, при інших рівних умовах. Не варто також загальні положення ілюструвати випадковими прикладами, які до того ще різко порушують зазначені хронологічні рамці. З факту початку XIX століття неможна поширювати висновки на весь XVIII вік¹⁾. Все це некористно відбилося на праці проф. Слабченка. Поняття виявилися неясними, невиразними; різні моменти перемішано, заплутано.

Великим гріхом праці проф. Слабченка є майже повна відсутність архівного матеріалу в названій книзі. Для розробки історії мануфактур його зовсім неpritягнуто, коли не рахувати (на стор. 49 — 102) трьох²⁾ посилань на „архив Малороссийской коллегии“, (справи про вівчарство й виріб фальшивої монети). В значній мірі винувати сучасні тяжкі обставини наукової праці. Зрештою й в царині друкованого матеріалу можна знайти не мало цінних вказівок. Все залежить од того, в якій кількості й як використано літературу питання. Вже передмова до книги проф. Слабченка може вселити на цей рахунок деяку небезпеку: „Каталогизация (старовинних підприємств гетьманщини) недостаточно полна, и это обстоятельство объясняется состоянием книжных богатств отдельных книгохранилищ“ (ор. cit., V). Ці побоювання здійснюються, на жаль, в повній мірі. Недостатне знайомство з відповідною літературою є значною прогалиною в праці проф. Слабченка. Неможливо вивчати парусино-полотняні підприємства й зокрема історію почепівської і шептаківської мануфактур, без того інтересного матеріалу, який було оголошено в 1888 році І. Ф. Токмаковим у додатку до його книги „Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии“. Як видно, праця Токмакова залишилась зовсім невідомою для проф. Слабченка. Не в повній мірі використано „Сборник Русского Исторического Общества“. На зазначених сторінках (71 — 102) згадуються лише томи 34, 63, 101, 104, 117, 120, 124, 126, і невикористано томи 130, 138 і інші, які дають значний матеріал за-для історії української мануфактури. Також недосить використано „Полное собрание законов“ і описи сенатського архіву. Дивно теж, чому не притягнуто старої класичної праці Чулкова, відомих статистичних праць про Чернігівщину Домонтовича й Русова, видань Чернігівського земства (оценка недвижимых имуществ), старої статті Гутмана про промисловість на Чернігівщині, опису подорожів Гільден-

¹⁾ Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. II, 84 (посилання на замітку Добровольського в „Киевской Старине“, 1889, VIII).

²⁾ Курсив, як і скрізь, наш. — О. О.

штедта, Зуева, Hamnard'a, Фон-Гуна й инш. Центр ваги, таким чином, переміщується в площу повного й досконального використання матеріалу, який був приступний автору. На жаль, і зазначені в книзі проф. Слабченка видання використано не досить точно й трохи поверхово.

Цілком правдива замітка проф. Слабченка в передмові до названої книги, що „без каталогизации старинных предприятий гетманщины обойтись представляется делом невозможным, ибо каталогизированием их устанавливается размах обрабатывающей промышленности, и отсутствие такого материала не давало бы возможности обрисовать ни формы промышленности, ни виды их, ни смены типов и т. п.“ (с. V). Але „каталог“ проф. Слабченка наповнено серйозними помилками. Правда, він майже повний, в деяких випадках занадто повний, то є в ньому підприємства, що ніколи не існували та які вирости на ґрунті неточного розуміння деяких текстів. Джерело багатьох непорозумінь — відсутність розмежувань фабричних підприємств першої й другої половин XVIII століття. Коли в першій половині XVIII століття ми можемо не ділити українську фабрику на групи — казенних, посесійних і вітчинних підприємств, то в другій половині століття таке розмежування конче потрібне. Візьмемо реєстр сукняних фабрик у книзі проф. Слабченка (71 — 74). Він перераховує 7 сукняних фабрик, 1 килимну, 1 панчошну; сукняні фабрики — глушківська, рясківська, шептаківська, батуринська, путівльська, глухівська й срібнянська (у Срібному); панчошна — яготинська й килимна — черняхівська. Варто було-б спочатку виділити в особливу групу перші дві фабрики — глушківську й рясківську, як підприємства ще першої половини XVIII ст. Тому, що фабрики зазначені „в порядке постепенного открытия“ (ор. cit., 72) їх, то можна замітити неточне поміщення шептаківської сукняної фабрики Розумовського. Заведено її було, напевне, наприкінці XVIII століття, або на початку XIX гр. Кирилом Розумовським (між 1797 — 1803 р.¹). Батуринську сукняну фабрику того-ж Розумовського засновано в 1756 році²). Наступні в реєстрі путівльська й глухівська, коли судити по звістках проф. Слабченка, засновані в першій половині століття, і згадка про них опісля шептаківської й батуринської, порушує прийнятий автором хронологічний порядок. Останньою стоїть срібнянська сукняна фабрика Будлянських, хоча вона й більш ранішого, як видно, походження, аніж шептаківська (вона існувала ще до 1797 р.³), тим більше, що автор без всяких доказів відносить початок її до 50-х років XVIII століття. „Каталог“ сукняних фабрик у проф. Слабченка може бути з одного боку доповнено, а з другого — скорочено. Треба було-б згадати остерську сукняну фабрику Безбородька, яка

¹) Фон-Гун. III, 13; рукопис „О суконных фабриках в малороссийской губернии в 1797 году“ (Рукописна збірка Лазаревського, № 37, I).

²) Рік заснування показано в статтях Ростовцева („Черниговские Губ. Вед.“ 1851, № 37, с. 323) й Гутмана („Черниговские Губ. Вед.“ 1852 г. № 18, с. 188). Це повторили Домонтович в 1862 році і О. М. Бодянский в 1869 р. Див. „Список населенных мест Черниговской губ.“, XLVI і Русов „Описание Черниговской губернии“, II, 288.

³) „О суконных фабриках“.

існувала раніш 1797 року¹⁾. Треба скоротити реєстр сукняних фабрик двома підприємствами „фабрика великой княгини Елизаветы в районе Путивля“ і „суконная фабрика в Глухове, в 1752 году пожалованная в потомственное владение кол. ас. Д. Матвееву“. Ніщо інше, як одна і та-ж глушківська фабрика, яка першою стоїть у реєстрі. Звернімося до посилань на стор. 73 названої книги. Перші три, які відносяться до рясківської мануфактури, на своєму місці. Останні чотири поплутано: № 4 в тексті відповідає № 7 під стрічкою; № 5 в тексті — здається (посилання не точне) № 4 під стрічкою; № 6 в тексті — № 5 під стрічкою (посилання не точне); нарешті, № 7 в тексті — № 6 під стрічкою. Звістки про „фабрику в. кн. Елизаветы в районе Путивля“ скріплені посиланням на — „Чтения Моск. Общ. Ист. и Древ.“, 1848, I, 106, де надруковано листа імператриці Катерини Олексіївни до гетьмана Скоропадського від 7/XII-1720 року. Листа цього було передруковано, і здається більше точно, в „Материалах Военно-Ученого архива Главного Штаба“, т. I, ст. 556. Мова йде про путивльські сукняні заводи Катерини I, куди повертається „управитель“ їх Дубровський. Про „вел. кн. Елизавету“ в листі немає ні слова. Але путивльські сукняні заводи імператриці Катерини — ніщо інше, як звідна путивльська (пізніше—Глушківська) мунуфактура, а „управитель“ Дубровський — Іван Матвієвич Дубровський, фундатор її один з „компанейщиков“ у цьому підприємстві. Ще більш курйозними є спомини про глухівську сукняну фабрику, яку року 1752 даровано колезькому асесорові К. Матвієву. Це одна з нерідких помилок Щекатова, на якого в даному разі посилається проф. Слабченко. Мова йде не про глухівську, а про глушківську фабрику 1752 р., яку подаровано року 1752 купцеві Кузьмі Матвієву²⁾, якого в 1753 році було пожаловано в ранг колезького асесора³⁾. Але-ж глушківська фабрика — та-ж путивльська мануфактура⁴⁾. Ми не знаходимо ніде споминів про існування в середині XVIII століття сукняної фабрики в Глухові.

Переїдімо до реєстру парусино-полотняних фабрик (ст. 75 — 77). Він рахує такі сім фабрик (бавовняна ніжинська й декілька кустарних підприємств — „фабричек“, — попали сюди, звичайно, помилково): „драглеевскую“ (як видно, драгльовську), взруєвську, внуковицьку, парусино-білильну, стародубівську — компанейську, стародубівську — Мошкєвича, шептаківську й почепівську. З цих підприємств дійсно існувало всього дві фабрики: почепівська й шептаківська. Коли додати до цього ще й топальську мануфактуру, яку поділено, та ще й помилково, проф. Слабченко на дві окремих фабрики, то „Каталог“ парусино-полотняних фабрик гетьманщини першої половини XVIII століття буде доведено до кінця. В „каталогі“ названо дві фабрики — „драглеевская“, з посиланням а Лазарєвського („Описание старой Мал.“, I, 417, 418), і внуковицька парусино-білильна (з невпо-

1) Ibid.

2) Пол. Собр. Зак., XIII, № 9986.

3) Бананов, III, 281, № 10348.

4) „Суконная фабрика, названная прежде путивльская, а по открытии наместничества прозванная глушковская“ (Топографическое Описание Харьковского Наместничества 1787 г. — Труды Харьковского Предварительного Комитета, т. II, ч. 1 — 2, ст. 42).

вні точним посиланням на Лазаревського „Посполитые крестьяне“ 134 — 136). В першому випадку, як видно, мається на увазі топальська мануфактура, і проф. Слабченко, локалізуючи її на початку існування в Драгльовці, повторив помилку Лазаревського¹⁾. Внуковицька парусино-білильня фабрика, звичайно, лише частина топальської мануфактури²⁾.

Друга в реєстрі проф. Слабченка — фабрика в Узуєвському хуторі Шептаківської сотні — та-ж шептаківська парусино-полотняна мануфактура, яку в 1731 році, після наділу Шептаківської волости на Гетьманську булаву, було переведено до Почепи³⁾. Четверта — „компанейская парусная фабрика в Стародубе в 1724 году“, про яку споминає Кирилів у книзі „Цветущее состояние Всероссийского Государства“. Але Кирилів згадує про компанейську парусинову фабрику в Стародубівському полку (а не в самому м. Стародубі), і при тому не в 1724 р., а в 1727 р.⁴⁾. Це, безперечно, або шептаківська, або почепівська фабрика. П'ята в реєстрі — стародубівська фабрика Лашкевича. Але інтересний замір, зв'язаний з військовими обставинами 1735 — 39 р. р., він мабуть не був здійснений. У всякому разі ніде не знаходимо вказівок про існування цієї фабрики.

Це помилки зовнішні. Але відомості, які приводить у своїй книзі проф. Слабченко про підприємства, які існували в дійсності, і неповні і неточні. Про неповність казати не доводиться. Але-ж і скупі відомості про українську мануфактуру далеко неточні.

Візьмемо глушківську мануфактуру. Неможливо з певністю говорити про те, що вона була „открыта на средства“ Дубровського, який до речі чи й був купцем. Правда, наприкінці XVII століття ми знаємо московського купця та сукняного фабриканта Дубровського⁵⁾.

¹⁾ Лазаревский. — Описание, I, 417. Питання про місце де знаходилася топальська мануфактура трохи не ясне. В 1771 р. (треба думати, спочатку свого існування) вона знаходилася 2 версти від Велика Топаль („Отдаточно́я книга волости Великотопальской“, рукопис бібліотеки Київського Університету, № 263, ар. 184; див. також Ханенко, Діаріуш, 33). Теж було і в 40-х роках („Малороссийский сборник“ в збірці Лазаревського, № 46, т. 18) і в епоху Рум'янцевської переписи („При селе Великой Топали“—Обозр. Рум. Опис., IV, 668 — 669) і 1774 році („beg. Topal“—Güldenstädt's Reisen, II, 414). В 1767 році у Внуковнях (власне в хуторі „Дрегалевського“) знаходилися лише „к фабрики... для беления пряжи... мигарня... и для сушения пряжи избы три, амбарчиков два“ та „избы фабрикантские“ (Лазаревский. Посполитые, вид. 2. 95). Між тим, „Описание Новгород-Северского Наместничества“ 1781 р. локалізує мануфактуру в Драгльовці (коли судити по звістках Лазаревського, Описание I, 417 — 418). Рукописний „Журнал“ Подлузького 1792 р. (Рукоп. збірка Лазаревського, як видно — також №№ 24, 100, у Внуковичах). Припускаючи перенесення мануфактури з Топалі у Внуковичі Рум'янцевим, ми рахуємо помилковим погляд Лазаревського про те, що Рагузинські заснували „парусный завод“ у Драгльовці. Перевід мануфактури і поширення її й дають, як видно, підставу Шафонському говорити в 1786 р. про топальську мануфактуру, як ніби-то про недавно заведену фабрику (Шафонський, 20). Вибір Внуковня з'ясовується, як видно, перебуванням в Драгльовці деяких фабричних будівель, старим промисловим характером місцевості („рабочая буда“ в 1723 р.—Лазаревский, Описание I, 417; солодовні, гуральні, цегельні в 1771 р.—Отдаточно́я Книга, ар. 276 — 278) і близькістю „раскольникових“ слобід, куди продавалося почасти полотно.

²⁾ Наша стаття „Рабочие на топальской мануф. в 1771 г.“ (Архив ист. труда в России, 6 — 7, с. 48).

³⁾ Токмаков, 107 — 108.

⁴⁾ Кириллов, I, 143.

⁵⁾ Туган-Барановский, Русская фабрика, 12 (вид. 2).

але Іван Матвієвич Дубровський був або чиновником, або службовцем при дворі¹⁾. Зовсім неточно викладено умовини згоди Дубровського з казною (з імператрицею Катериною Олексіївною). Року 1726 фабрику не було віддано Шилову [на „содержание“. Асесора мануфактур-колегії — Івана Шилова призначено завідувачем фабрикою, і лише в такому значінні треба розуміти те „ведение“, про яке наводять документи²⁾. 1728 року завідування фабрикою було доручено місцевому дворянину Івану Бобарсову і підканцеляристові Василю Артамонову³⁾. Помилкове теж є твердження автора, що фабрику не було поширено Матвієвим (с. 72). Це поширення безсумнівне, коли звернемо увагу на дані, які приведені автором, хоча й зупинилися вони не на своєму місці. 1752 року на фабриці було 60 сукняних і 5 „каразейних“ верстатів. До 1775 року сукняних верстатів було 100, „каразейних“ 16. Наприкінці XVIII і на початку XIX століття глушківська фабрика була однією з найбільших фабрик Імперії⁴⁾. До речі, маленька неточність: фабрику було продано не князю Потьомкину-Тавричеському, а генерал-поручикові П. С. Потьомкину⁵⁾. Всі ці огріхи, на протязі півсторінки, можна виправити на підставі джерел, в більшості відомих проф. Слабченкові. Відомості про ясківську фабрику в книзі більш повні, хоча й тут треба зазначити низку явних неточностей і нез'ясованих спірних питань. Перш за все, не ясно коли було заведено мануфактуру. Проф. Слабченко відносить це до 20-х років XVIII століття (без посилання). Це без сумніву занадто широкий висновок із звісток Лазаревського про те, що ясківську фабрику було заведено граф. де-Вейсбахом, державцем Ряска з 1722 по 1735 р. Ми не знаємо, на чому базується твердження Лазаревського (сам він не вказує свого джерела)⁶⁾. Між тим оголошено документальні дані, які свідчать, що фундатор мануфактури був другий наступник де-Вейсбаха по володінню Рясками — фельдмаршал Мініх. Випрохуючи в імператриці Ганни Вейсбахівські маєтності, Мініх обіцяв „конские и овчарные заводы завести и суконную фабрику заложить“⁷⁾. Трохи пізніше Мініх рішуче стверджує, що фабрику в Рясках завів він „своими трудами“⁸⁾ (рукопис „О суконных фабриках в малороссийской губернии в 1797 г.“). Замітка Ол. Ковальського на підставі архівного матеріалу, яку використано Лазаревським, як одну з головних джерел тих стрічок, які присвячено ясківській фабриці в III-му томі „Описание старой Малороссии“, — нічого не згадує про Вейсбаха. Тому-то можна вважати за недоведене твердження Лазаревського і проф. Слабченка, якому безперечно був відомий 117 том Сб. Р. И. О., треба було-б з'ясувати зазначені суперечності. Крім

¹⁾ „Камермейстер“ (обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России I, с. 184); „Камермейстер“ („Киевская Старина“, 1886, XII, 742).

²⁾ Сб. Р. И. О., т. 94, с. 593. Див. „Диариуш—Ген. Войск. Канц.—1729 г. (рукописні збірки Лазаревського, № 19,12,) ар. 16.

³⁾ Сб. Р. И. О., т. 130, с. 641.

⁴⁾ Варадинов, Ист. Министерства Внутренних Дел, т. II, ч. I, с. 210.

⁵⁾ Обзор различных отраслей, I, 184—85.

⁶⁾ Лазаревский, Описание, III, 318.

⁷⁾ Сб. Р. И. О., т. 117, с. 31.

⁸⁾ Ibid, т. 126, с. 536. Див. Чулков, Историческое описание российской коммерции, т. VII, кн. 3, 599.

того, і при участі Вейсбаха, фабрику не могло бути засновано в 20-х роках. Лазаревський наводить вимітку з доношення Мініха імператриці Ганні, де значилось, що „суконные фабрики“ в с. Рясках засновано „по височ. в. вел. повелению“¹⁾, а це не могло бути раніш 1730 року. Досить запутане є питання про передачу фабрик князю Юсупову. Як відомо року 1741 фабрику, разом з усім майном Мініха, було конфісковано, і вона перейшла до відома комерції, а потім і мануфактур-колегії. З середини 40-х років фабрикою починає цікавитись президент комерц-колегії Б. Г. Юсупов²⁾. Проф. Слабченко, слідом за Лазаревським, каже про те, що в 1744 році мануфактур-колегія перепустила фабрику Юсупову за яким вона й була до 1754 року, коли її „вновь пришлось перевести в мануфактур-коллегию вместе с селом; в ведении и распоряжении коллегии она и состояла до конца VIII ст.“ (72—73). Це значно змінює дійсний хід подій. Лазаревський дату 1744 р. знайшов у рукопису „О суконных фабриках“. Що-ж до посилання на архів Воронцова, яке є у проф. Слабченка (VII, 345, 353), то воно не до речі, і доводить лише, що 1754 року фабрика була під керуванням мануфактур-колегії. Фабрику було подаровано Юсупову в 1754 році, про що з певністю каже автор історично-генеалогічного нарису „О роде князей Юсуповых“ (кн. М. Б. Юсупов), посилаючись на автентичну жалувану грамоту. Тоді-ж Юсупову було видано позику в розмірі 10 тисяч карбованців³⁾. Після смерті Б. Г. Юсупова, фабрикою володіла його вдова кн. Орина Михайлівна Юсупова, за якою фабрика рахувалась і в 1773 році⁴⁾. 1786 року вона належала кн. М. Б. Юсупову⁵⁾. В родині Юсупових рясківська фабрика добула до кінця свого існування (напевне зараз опісля 1861 р.⁶⁾). Неправдива також вказівка на те, що фабрика Будлянських у Срібнім „в отличие от прочих, не выполняла казенных заказов и имела своей задачей покрытие нужд имений названного помещика“ (ст. 74). Різниця від інших не було, тому що фабрика Будлянських виконувала й казенні заклази⁷⁾.

Звістки проф. Слабченка про парусино-полотняні мануфактури ще більше скупі. Драгльовську фабрику (очевидно, топальська мануфактура) було засновано лише наприкінці 20-х років XVIII століття, а правдоподібніше в 1730—31 р. р.; існувала вона і 1792 року, й не припинила свою роботу до 70 р. р.⁸⁾. Неточні також відомості про шептаківську й почепівську фабрики. Твердження про те, що шептаківська мануфактура спочатку знаходилася у віданні гр. Головкина, не скріплено посиланнями. 1-го квітня 1726 року Шептаківську волость було віддано „на оренту“ Марії Строгановій з синами „для

¹⁾ Лазаревский, Описание, III, 318.

²⁾ О роде князей Юсуповых, I, 132—125.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Чулков, op. - cit., т. VI, к. 3.599.

⁵⁾ Шафонский, 501—502.

⁶⁾ Список фабрикантам и заводчикам Российской Империи, 1832 г. II, 596; Арандаренко, записки о Полтавской губ., III, 290; Обзор различных отраслей, I, 185. Бодянский — Памятная книжка Полтавской губ. на 1864 г. — її не споминає.

⁷⁾ „О суконных фабриках“.

⁸⁾ Архив ист. труда в России, р. 6—7, с. 41—43.

заводу парусной мануфактури¹⁾, яку й почали будувати на прикінці року, а виробництво полотна почалося з наступного 1727 року²⁾. До Разумовського тентаківська фабрика не могла перейти хоча-б через те, що в його часи вона давно не існувала.

Описана в казну після падіння Меншикова, її в 1731 році, при передачі Шептаківської волости Апостолові, було переведено в Почеп, і вона поділила участь почепівської мануфактури. Опис 1734 року гетьманських маєтностей найшов у Шептаках, на хуторі Взуєвському, запустілу будівлю фабрики³⁾. Мало уваги звернено в книзі проф. Слабченка почепівській мануфактурі, найбільшому підприємству парусино-полотняного виробництва в гетьманщині. Запевнення автора, що „до гетманства Разумовского фабрика состояла в распоряжении купца Чанова“, — помилкове. Чанов отримав мануфактуру в 1750 році, з обов'язком вивести її за кордон гетьманщини, коли Почеп було передано гетьману⁴⁾.

Дивним є твердження автора, що в 1737 році почепівську й шептаківську фабрики було приписано до Брянського заводу. Звідси широкий висновок: „хлопотливость ведения фабрик и низкая выделка продуктов вели их к закрытию или к приписыванию их окрепшим русским фабрикам и заводам“ (ст. 89). Барановський опис (II, 477), на який в даному разі посиляється автор, повідомляє лише про наказ 18/VI-1737 року князю Барятинському, розглянути питання про приписку цих фабрик (об'єднаних у Почепі до Брянської експедиції адміралтейства. Барятинський висловився, що зазначає і проф. Слабченко (с. 76), не на користь цього проєкта⁵⁾. „Казенные мануфактуры, — каже проф. Слабченко, — повлияли на обрабатывающую промышленность гетманщины“. Твердження, цілком справедливе, але ілюстроване дуже невдалими прикладами: „украинские ротчинники, — каже далі проф. Слабченко, — организовали свои предприятия по образцу мануфактур. У крупного помещика Н. Ханенко встречается полотнянно-парусная фабрика для собственного потребления, что не препятствовало и сбыту на сторону: со своей фабрики в 1732 г. Ханенко послал гр. Владиславичу пять кусков парусного полотна. Полотно вырабатывалось для белья, — сукно на верхнюю одежду“ (с. 90). Посилання — Ханенка. Діаріум, 38, 39. На сторінці 38 щоденника Ханенка під 14 лютим 1732 р. занотовано: „послал через Бардовского до графа 30 р. да 5 кусков полотна парусного“. На сторінці 36 — замітки про видаток парусного полотна на різні домашні потреби Ханенка. Взята окремо ця звістка робить зрозумілим твердження проф. Слабченка, хоча її й не досить ще для висновку про існування в маєтностях Ханенка нарочитої фабрики, про яку в тому-ж щоденнику не згадується, і взагалі нам нічого не відомо. Але треба взяти контекст:

1) Сб. Р. И. О., т. 63, с. 505 — 506.

2) Токмаков, 110.

3) Судненко, Материалы, I, отдел 3, с. 40 — 41.

4) Журнал делопроизводства гетманской канцелярии. 1750. (Рукопис збірки Лазаревського, № 19, 7. 3), арк. 312 — 214. Чулков, *op. cit.*, т. VI кн. 3, ст. 401.

5) Сб. Р. И. О., т. 117, ст. 473.

„1731 року.

Листопаду 25. Получил лист от генерала де-Вейзбаха (ст. 30)

Грудня 1. Писано письмо до его сиятельства, господина генерала и кавалера, графа фон-Вейзбаха о парусной пробе (ст. 30).

— „ — 2. Отправлено оное письмо в Полтаву через козака сотне полковой (ст. 30).

— „ — 29. Был в Топале у графа и купил для генерала де-Вейзбаха 4 концы, а для себе 1 полотно парусного за 30 р., а деньги еще не плачены (ст. 33).

(Між 2 і 29 грудня — Ханенко був у роз'їздах).

1732 року.

Січня 3. Сего-ж числа одправлен Антон Дон в Полтаву с письмами до его сиятельства, господина генерала и кавалера, графа фон-Вейзбаха и з 4-мя концами парусного полотна, которому и подорожняя генеральская дана на подводы (ст. 33).

Лютого 14. Послан через Бардовского до графа (Владиславича) да 5 кусков полотна парусного (ст. 38)“.

Ясно, що в друкованому тексті щоденника помилка: замість *за*, поставлено *да*, і це змінює зміст цієї записи. Переплутання цих двох літер при читанні скоропису першої половини XVIII сторіччя, можливе. Нарешті, значіння мають слання 5 кусків полотна графові Владиславичу (очевидно, Гаврилові Владиславичу), в якого в Топалі була своя парусино-полотняна мануфактура.

Серйозним непорозумінням в книзі проф. Слабченка є декілька разів повторене ним твердження, що українське шляхетство обмежено було в правах заводити фабрики. „Направление капитала, — казав він, — в сторону торговли, а не производства находилось в связи с тем, что большие мануфактурные предприятия по законам России шляхетству были недоступны. Занятый войной с заодною, по мало научному замечанию проф. Ключевского, Швецией, и не доверяя украинцам, Петр и его приемники по сему поводу заняли определенную позицию. Сенат, напр., разъяснял, что украинская старшина не могла „по неимению дворянства“ иметь прав на фабрики, покупать их или держать в откуп, „ибо не только малороссиянцам да и всем, которые в рангах обер-офицерских не из дворян, деревни покупать запрещено и купленные продать велено“. Сенат полагал, что фабрика есть принадлежность деревни и одно из вотчинных прав“ (ст. 169 — 170) Цю замітку в зм'ягченім вигляді повторює проф. Слабченко в декількох місцях, але він не досить виразно окреслює зазначений висновок, що дивно для історика-юриста. Посилання — „Сенатский Архив“, XIV, 478 — неточне, а цього зовсім не можна допускати, вирішуючи таке важливе питання. Зазначене діло не являє собою спеціального юридичного інтересу, тим більше, що перед нами не селянське роз'яснення, як каже проф. Слабченко, а лише заява особи, що потерпіла ¹⁾. Висновок

¹⁾ Сен. Арх., XIV, 477—78. Див. Сб. Р. И. О., т. X, ст. 236.

автора тим більше неправдивий, що у своїх промислових кризах українська шляхта й міщанство підлягали загальним наказам імперії. Коли року 1738 до кабінету поступила заява Семена Лакшевича про розрішення йому завести в Стародубівськiм полку парусну фабрику, кабінет, не відкинув її принципово, але рахуючись з інтересами казенної почепівської мануфактури, передав на затвердження генерала Шипова, що правив тоді гетьманщиною. Шипов відповів, що фабрику „построить надлежит позволить“¹⁾. Ще більше має інтересу в цьому відношенні заведення „фабрики“ Артіно в 1737 р. Комерц-контора й комерц-колегія, до яких надійшла заява Артіно, вагались самі дати відповідне розрішення тому тільки, що „малороссийские города в ведомстве состоят Малороссийской Генеральной Воеводской Канцелярии и дабы позволением той фабрики тамошним правам в чем не учинить нарушение“. Комерц-колегія, посиляючись на інструкцію мануфактур-колегії з/ХІІ-1723 р., й інші накази, дала свою принципову згоду²⁾. А року 1767 Рум'янцев просив мануфактурову колегію подати „привилегию нежинскому фабриканту Богдану Иванову“³⁾. Обмеження були не тут, а в галузі кріпацького володіння, про що, почасти, каже і проф. Слабченко.

Ми не можемо виправляти всі дрібні неточності й просто помилки у відповідних трактаріях проф. Слабченка⁴⁾. Зупинімось на деяких. Охтирську тютюнову фабрику засновано було не в 1711 році, а в 1719 р., про що свідчить оповістка комісії про комерцію від 24/VII-1727 верховній таємній раді⁵⁾. Фабрику не було зачинено в 1766 році. Вона померла природньою смертю значно раніш, ще в першій половині століття⁶⁾.

Неточне теж є твердження автора, що „сработанные фабрики не поступали в распоряжение владельцев мануфактур“.

Такі-то ґрунтовні зауваження, які треба зробити з приводу повідомлень про українську старовинну фабрику в книзі проф. Слабченка.

В наше завдання не входило дати повну оцінку названої книги. Зовні знаряджена розвинутим науковим апаратом, на ділі, на жаль, повна великих неточностей і досадних помилок — праця проф. Слабченка — не дослідження. Вже зазначено було деяку хаотичність у загальному плані праці, безумовний спіх у розрішенні серйозних питань, методологічну недостатність праці.

Це — деяке згрупування матеріялу, і в цьому її вартість. Особливо цінним є згрупування матеріялу (не завжди повне й точне), що торкається української ремісничої й кустарної промисловости. Навіть у розглянутій нами частині, книга проф. Слабченка повинна була з'явитись, і добре, що вона з'явилася.

¹⁾ Сб. Р. И. О., т. 120, с. 111, 498.

²⁾ Рум'янцевський Музей, архів Марковича, №№ 1362, 1384.

³⁾ Папери Рум'янцева в збірці Судієнка (Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 118).

⁴⁾ Зовсім є помилкове твердження проф. Слабченка про завод віконного скла, що існував у Рясках при Мініхові (с. 149) „Оконные фабрики“. наз. в сб. Р. И. О., т. 164 (у проф. Слабченка помилково—145), на стор. 375, — це безперечно є киянська фабрика.

⁵⁾ Сб. Р. И. О., т. 69, т. 252.

⁶⁾ Див. замітки проф. В. Левитського про працю проф. Слабченка в часописі „Книга“ № 2, 32—33 (Харків, 1923 р.).

Чи була Коліївщина 1768 р. народнім рухом?

В дуже інтересному новому київському науковому трьохмісячнику „Україна“, ч. 1—2, центральне місце займає стаття О. Гермайзе — „Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріялів“ (ст. 19 — 81). Ця стаття подає новий архівний матеріял значної цінності — про суд над Максимом Залізнякам і іншими ватажками Коліївщини, який провадився в судовій комісії при Київській Губерській Канцелярії. Разом з тим, стаття О. Гермайзе дає спробу „освітлення тих моментів „Коліївщини“, що були до цього часу нез'ясовані“ (ст. 81). Головні висновки автора нової розвідки про Коліївщину такі: це не був рух селянський, „Коліївщина була ділом степового гультяйства. відірваного від хліборобства“, „на цьому русі лежить печатка цього елементу, його торговельних інтересів“ (ст. 34); разом з тим, цей рух мав „вузько-релігійний характер“ (ст. 29), — тільки „російський уряд, допитуючи пійманих гайдамаків, хотів добитись підтвердження від них, що духовенство участі в гайдамаччині не брало“ (ст. 38). Ці висновки автора далеко не цілком відповідають джерелам і не є, гадаємо, крок вперед в історичній літературі про Коліївщину, а швидче — назад. Це повернення від Шульгіна й інших дослідників Коліївщини кінця XIX й початку XX в.в. до Д. Л. Мордовцева й польських істориків, які теж підкреслювали і „вузько-релігійний характер“ цього руху, і випадковий, розбишацько-гайдамацький склад повстанців. Між тим, джерела кажуть про інше: вони свідчать про негативне відношення головних представників тодішнього російського уряду до духовенства, звязаного з цими подіями, і, разом з тим, про відсутність суду над ним, за браком певного матеріялу для нього¹⁾; вони свідчать про рух у даному разі перш за все селянський з участю навіть лівобічного населення, вони говорять про кріпацьку неволю, як головний стимул боротьби й повстання, вони вказують на „панське тіло“, як головний об'єкт лютости повстанців-кріпаків²⁾. Автор пише: „Правобережне селянство приєднується до гайдамацьких загонів пізніше, приймає готовий рух“ (ст. 34). Але-ж що з того? Все-таки суть руху, його сила і значіння полягали в повстанні іменно кріпаків проти феодального устрою і пригнобленні з боку панів і орендарів, а гультяї-гайдамаки та духовенство з його „смирними проханнями про оборону православного населення“ (ст. 53) були лише

¹⁾ Див. у Києвск. Старине“ за 1882 і 1905 р.р., а також „Сборн. Н. Р. И. Общ.“, т. 87 та інші.

²⁾ Див. у Шульгіна в його „Очерк Колывщины“, Київ, 1890 р.; у Мякотіна — „Крестыанский вопрос в Польше“. СПб. 1889 р. і інші.

притокою для самого повстання, лише замішалися у це народне діло. Недаром звичайних гайдамацьких виступів було у XVIII в. багацько, а Коліївщина, яка захопила селянство й мала такі грандіозні розміри, була лише одна. З того факту, що проводирі початкового руху служили молебень у Мотронінському монастирі, робити висновок про „вузько-релігійний характер руху“ (ст. 29, 38—39) також, здається, не слід, якби ми, скажемо, стали називаги майже одночасну в Росії „Пугачовщину“ „вузько-монархічним рухом“ тільки через те, що Пугачов удавав себе за Петра III.

Потреба в перегляді матеріалів про Коліївщину нині, безумовно, є й потрібна вже, як гадає і автор (ст. 81), і нова монографія про цей рух, але-ж навряд чи ця нова монографія, науково поставлена, зможе відкинути народній характер повстання коліїв.